

S. P. TOLSTOV: *Po sledam drevne Horezmiyskoy tsivilizatsii*. Moskva-Leningrad 1948, İlimler Akademisi Neşri. 322 s. 4°, 8 plânş, 3 levha, 1 harita.

S. P. Tolstov'un yayınlamış olduğu "Eski Harizm Medeniyeti Peşinde" adlı arkeologları olduğu kadar tarihçileri de ilgilendiren 322 sayfalık bu eseri iki kısımdan ibarettir.

"Eski Harizm'de Seyahat" adını taşıyan birinci kısımda:

- I — Kaybolan kitapların sayfaları
- II — Eski Harizm'in kapıları
- III — Hayaletler memleketinde
- IV — Binlerce yıl öncesi

İsimlerini taşıyan başlıklarda eserin mahiyetinden bahsedilmekte ve yapılan arkeolojik araştırmaların maksada tahsis edilmiş uçaklardan eski Harizm kalelerinin çekilmiş fotoğrafları verilmektedir. Bu meyanda kitabın başından itibaren şu kalelerin fotoğrafları nazarı dikkati celbetmektedir:

Güldürsün harabeleri, Berkut kale civarındaki kum yığınları, Koy-kırılğan kale harabeleri, Angka kale ve onun 3 numaralı şatosunun, Güldürsün'ün, Kumbaskan'ın havadan görüntüleri, Ayaz-kale 1. Ayaz-kale 2. keza havadan, Alan kale, Şeytan kale adasının havadan görüntüsü, Dev-kesken'in havadan ve yerden alınmış fotoğrafları, Sarlıtam'ın mezarı, Babiş molla'nın havadan görüntüsü, Pazar kale ile Cambaz kale'nin havadan görüntüleriyle Cambazkale kapısının önündeki harabeleri gösteren fotoğraf, Kurgaşın kale (havadan), Cet-i Asar No. 1,4 ve No. 7 (havadan), Toprak-kale'nin güneyden görüntüsü, Toprak-kale kazılarını gösteren bir plânş ile bu kazılarda bulunan enteresan sanat eserleri renkli plânşlar halinde verilmiştir. Keza havadan Pil-kale'nin ve Yakke parsan'ın, Berkut-kale'nin, Teşik-kale; Kesken Kuyuk-kale ve Yangikent'in, Şurahan, Baderkent, Ustyurt, Katav-kale, Dev-kesken (Vezir), Dev-kale, Şemaha-kale, Ak-kale ve Çaş-tepe'nin havadan çekilmiş fotoğrafları ilk bakışta nazarı çekmektedir.

Kitabın ikinci başlığında S. P. Tolstov eski Harizm şehirlerinin arkeolojik ve tarihî tetkikine geçmeden önce yerli halktan işittiği efsaneleri çekici bir tarzda eserinde nakletmiştir. Bunlar arasında bilhassa nazarı çeken birkaçından kısaca bahsedelim.

Karakalpaklı alim U. Kojurov'un bir ihtiyarın hikâyesine atfen naklettiği Güldürsün kalesine ait efsaneyi yazar şöyle hülâsa etmektedir:

Bir zamanlar Güldürsün'ün ismi Gülüstan imiş. Bir gül bahçesini andıran bu kaleyi günün birinde Kalmıklar büyük bir kitle halinde, şehrin civarını yağma ettikten sonra muhasara etmişler. Birkaç ay süren muhasara esnasında hem muhasara edenler ve hem de mahsurlar aşıktan kırılmağa başlamışlar. Gene de kaledekiler kahramanca müdafaayı elden bırakmamışlar. Fakat düşmandan son kurtulma çaresi olarak mahsurlardan biri ambarda kalan son ekinle henüz kesilmemiş bir boğayı iyice buğday ile doyurup düşman safları içine bırakmalarını tavsiye etmiş. Bunun

üzerine harekete geçen kale sakinleri kurnazca düşünülen plânlarında muvaffak olmuşlar; açlıktan perişan bir halde olan Kalmıklar kale dışına çıkarılan boğayı yakalayıp hemen kesmişler. Fakat içinin buğdayla dolu olduğunu görünce hayretlerini gizliyememişler ve insanların yiyecek bulamadıkları bir anda kaledekilerin boğalarını bile ekinle besledikleri kanaatine varmışlar ve derhal muhasarayı kaldırıp gitmek hazırlığına başlamışlar. Fakat muhasara edilen kale hakiminin kızı, aylardır yiğitçe akınlarını seyrettiği Kalmık Beyinin oğlundan ayrılma saatinin çaldığını hissedince derhal sadık bir hizmetçisini beyoğluna yazdığı bir mektupla Kalmıkların katına göndermiş ve onlara bir gece daha kalmalarını ve bunu yaptıkları takdirde kaledekilerin teslim olacaklarını bildirmiş. Hakikaten de muhasaranın devam etmekte olduğunu gören aç ve sefil haldeki muhafızlar ertesi gün teslim olmuşlar. Düşman tarafından talan edilen ve halkının bir kısmının öldürülüp diğer bir kısmının da esir edildiği kale sakinleri arasında hakimin kızı yakalanıp beyzadeye götürüldüğünde onu tepeden turnağa kadar süzen beyzade: "Bir ihtiras uğruna vatanını düşmana teslim eden bu kızdan ne sadakat beklenir?" deyip azgın atların kuyruğuna kızın bağlanıp parçalanmasını emretmiş. İşte o günden sonra bu metrük kalenin ismi Güldürsün diye anılmağa başlanmış.

Bundan sonra Koy-kırılğan, Kuzi kırılğan kalelerinden bahsedilmekte ve Adam Ülgen adlı kalede ölmüş bir seyyahın iskeletinin hâlâ kale duvarlarında dayalı olduğuna da müellif tarafından işaret edilmektedir.

Karakalpak ve Kazak efsaneleriyle ilgili olarak Barak-Tam ile Angha kalelerinin isimlerine dair rivayetler de nakledilmektedir.

III-V. yüzyıllara ait, halen Kurgança adıyla maruf metrük kalede, rivayete göre, meşhur Karakalpak ve Kazak efsanesi kahramanı Koblandı Batır'ın yaşamış olduğu nakledilmekte ve I. - VI. yüzyıllara ait Kırk-kız kalesi adının Karakalpak, Kazak destanındaki kâh savaşçı amazon, kâh seyyah rahibe şeklinde tasvir edilen han kızı ve kırk kız arkadaşıyla münasebeti olduğunu, hattâ daha ileri gidilerek "Halk etimolojisi"nin tesiriyle yaratılan bir Kırkız efsanesinde de Kırgız isminin bu kavmin kurucuları olan kırk kızlarla ilgili olduğu S. P. Tostov tarafından söylenmektedir. Müteakiben müellif, eserde geçen Ayaz-kale ismini Orta Asya Türk halk edebiyatına ait kahramanla yani Kırk-kız kalesi beyinin kırk kız arkadaşıyla birlikte yaşayan kızını, kahramanlığı sayesinde almağa muvaffak olan köle kahraman Ayaz han ile karşılaştırmaktadır. Keza bu isimle ilgili olarak aşağı Sır Derya boylarında kaydedilen bir kazak rivayetinde kahraman köle Ayaz hanın Adağlar halkı kâkimi, kötü ruhlu ve bir azizin kızını aldatan Fazıl han'ın mahvı için yaptığı duanın kabul edilmesi üzerine bu kötü ruhlu zalim Fazıl han'ın halkı ile birlikte batması neticesinde Aral gölü'nün meydana gelmiş olduğunu da nakletmektedir. Keza müellif XVII. yüzyılda Ebûlgazi Bahadır Han'ın yazdığı "Şecere-i Terakime"de de köle Ayaz han'dan bahsedildiğine ve XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde Ayaz'ın, "bir köle ismi" olarak geçtiğine işaret etmektedir.

Bugünkü Türkmenistan'ın Taşauz vilâyetinde S. P. Tolstov'un rastladığı ortaçağa ait eski kale isimleri de nazarı dikkatini çekmiştir. Meselâ müellif Halep kale, Yarbekir kale, Şirvan kale, Şemaha kale gibi isimlerin müteradifine (Halep, Diyarbekir, Şirvan, Şemaha) Suriye, Azerbaycan ve Türkiye'de de rastlanıldığını kaydetmektedir. Müellif bu hususta yerli Türkmenlerden aldığı malûmata göre

ortaçağda restore edilen bu kalelerin başlıcasının aynı ismi taşıyan meşhur Türkmen romanının kahramanı Şah Senem adını taşıdığını öğrenmiştir. Selçuk devrine intikal eden bu romanın sahneleri Selçuklu imparatorluğunun batı hudutları olan Suriye ve Azerbaycan'da cereyan ettiği bilinmekte ise de yerli Taşauz Türkmenlerinin iddiasına göre bu romanın kahramanı han kızı Şah Senem ile âşıkı Garib'in Yarbekir kalesinde doğduklarını ve Şah Senem kalesi harabelerinin eserleri halen mevcut olan güzel parkına zalim babası tarafından kızın bu bahçeye hapsedildiği ve kız burada sevgilisini sakladığını söylemekte ve bu bahçeden haksız yere dostu Şah Senem'e darılan Garib'in uzaklarda bulunan "Şirvan, Şemaha" memleketlerine değil de 20-30 kilometre civarındaki Şirvan kale ile ona komşu bulunan Şemaha kaleye kaçtığını; bilâhare iki sevgili barıştıktan sonra uzak Halep diyarına değil de o civardaki Halap kaleye kaçmağa teşebbüs ettikleri iddiasında bulunmaktadırlar. Buna benzer edebî bir an'anenin tesiriyle XII-XIII. yüzyıllara ait olan Dev-kale'nin menşei ile ilgili bir Türkmen efsanesinde şu hikâye nakledilmektedir:

S. P. Tolstov'un bulunduğu, arkeolojik araştırmalar yapan kafilenin 1939 yılında rehberliğini yapan Tahta şehri civarındaki bir Türkmen-Yomut, Dev-kale'nin Ferhad isimli bir dev tarafından inşa edilmiş olduğunu söylemiştir. Dev, Harizmşahın güzel kızı Şirin'e âşık olmuş ve onu babasından istemiş. Şah bu talep üzerine telâşa düşmüş ve kızını deve vermek istememiş, fakat onu reddetmekten de korkarak ihtiyar bir büyücü kadına akıl danışmış. Bu kadın, onun, Ferhad'tan başarılması imkânsız bir iş yapmasını talebetmesini tavsiye etmiş. Bunun üzerine şah devden hiç taş bulunmayan Karakum sahrasının ortasında taştan bir kale inşa etmesini istemiş. Mafatih dev uzak güneyden sırtında muazzam taşlar taşıyarak bu işi ikmal etmek üzere iken bundan haberdar olan şahı yeniden telâş almış. Gene ihtiyar büyücü kadına akıl danışmış. Kadın ona, tâyin edilen bir günde, 9,000 yeni doğmuş deve yavrusu, bir o kadar tay, buzağı ve kuzu kestirmesini söylemiş ve işin kalan tarafını kendisine havale etmesini de ilâve etmiş. Tâyin edilen günde ihtiyar büyücü kadın devin bitirmekte olduğu kaleye gelmiş ve Ferhad'ın "bu inilti ve feryad sesleri nerden geliyor?" sualine, kadın bunların biraz önce vefat eden şahın güzel kızı Şirin'i ağlağan halkın sesi olduğunu söylemiş. Hakikatte ise bu iniltiler yavruları kesilen dişi hayvanların feryadından başka bir şey değilmiş. Bu haberi alır almaz dev âşıkının ölüm haberine tahammül edemiyerek yontulmuş son taşı kaleye koyacak yerde havaya var kuvvetiyle fırlatmış ve taş doğruca dev Ferhad'ın üzerine düşerek onu parçalamış. Bunu haber alan Şirin de gidip sevmiş olduğu devin üzerine kapanarak intihar etmiştir.

İşte bu şekilde müellif, tetkikini yaptığı bu efsaneler diyarı eski kaleler hakkında okuyucuya geniş malûmat vermek ve dolayısıyla okuyucunun yakın alâkasını bu diyar üzerine çekmek istemiştir.

Eserin birinci kısmındaki "Binlerce Yıl Öncesi" adını taşıyan son başlıkta Harizm'in eski tarihini incelemeğe başlamadan önce S. P. Tolstov, şöyle bir mütalâada bulunmaktadır:

"Türk-Oğuzlar yabgu'sunun merkezi Sır-Derya nehrinin döküldüğü yerin güneyinde Yangikent (Yenişehir) idi. Huvara ile Cend şehirleri komşu şehirlerdi. Bunlardan Cend şehri mühim bir beyliğin başşehri idi. X - XI. yüzyıllarda Harizm-Oğuz münasebetleri tarihinde ve Selçuklu hanedanının yükselmesinin birinci saf-

hasında çok mühim rol oynayan bu beylik XII. yüzyılda Harizm'e tâbi idi ve kendi tarihinde olduğu kadar, Selçuklu hanedanının yükselmesinin birinci safhasında da çok büyük bir rol oynamıştır" dedikten sonra yazar, fikrini şu neticeye bağlamaktadır:

"...Arzettiğimiz manzarada Massaget, Alan ve bilâhare Hun ve Türk istep kavimlerinin yokluğu göze çarpmaktadır, ki bunların münasebetini nazarı itibare almadan Harizm tarihini anlamak imkânsızdır. Bunu dolayısıyla, yani Hunlar ve Türkler'in tarihine dair uzak doğu memleketleri olan Moğolistan ve Orta Asya'nın doğu bölgelerinden celbedilen tarihî malzeme ile telâfi etmek icabetti ki bu tarihî malzeme Çin kaynakları ile VIII. yüzyıl Türk Orhun kitabelerinin ışığı altında aydınlatılabilmektedir" (s. 55).

Kitabın birinci kısmını bitirdikten sonra S. P. Tolstov eserinin ikinci kısmına "Letopis' mertvih gorodov" (Ölü şehirlerin vak'ayinamesi) adı ile başlamaktadır. 251 sahifeden ibaret olan bu kısımda şu başlıklar yer almaktadırlar:

V. Siyavuş devri

VI. Mukaddes Kangha

VII. Üç kuleli şatonun hazineleri

VIII. Afriga devri

IX. Hurzada isyanı

X. Birunî zamanı

XI. Harizm'in ihtişam ve inhitatı

XII. Uzboy'un sırrı.

Eserin nüvesini teşkil eden bu kısmın başlıklarından biraz etraflıca bahsetmeyi faydalı bulduk; bunları ayrı ayrı ele alıyoruz.

1) Siyavuş devri

Bu başlıkta yazar yapılan arkeolojik buluntulara muvazi olarak bu sahadaki diğer Avrupalı âlimlerin de fikirlerini nazarı itibare alıp Harizmlilerin ilk çağlardaki dil bakımından hangi kavimlerle münasebeti olduğunu incelemekte ve Harizm isminin menşei ve memleketin kuruluşuna dair 1825-1842 de Hiva hanı Allah Kuli Han'ın yanındaki İran elçisi Riza Kuli Han'ın bir efsanesini nakletmektedir. Müellif ayrıca X. yüzyılda yaşamış bir Arap coğrafyacısı olan el-Makdisi'nin naklettiği bir efsaneye göre Harizm'in 400 sürgün tarafından kurulduğunu ve isminin Hor-et ve razm-odun, yani eti ve odunu bol memleket anlamında tefsir edildiğini kaydetmektedir.

S. P. Tolstov bu husustaki tetkiklerine devamla Harizm'in Hurriler memleketi olduğuna dair fikri kuvvetlendiren yabancı kaynaklardan deliller vermekte ve sonunda Anadolu'daki eski bir devlet olan Mitaneler ülkesinin ilk kurucularının da Hurriler olduğunu ve muhtelif misaller vererek dil bakımından bunların Harizmlilerin ve dolayısıyla Altay dillerinin bazı kelimeleriyle yakın münasebeti olduğunu kaydetmektedir.

Neticede Harizm'in ilk kurucularının el-Birunî'nin Harizm tarihine istinaden efsane kahramanı Key-Kâvus'un oğlu Siyavuş olabileceğini kaydettikten sonra bu kahraman hakkındaki efsaneyi tafsilâtlı bir şekilde nakletmiştir. En sonunda yine Birunî'ye atfen Harizm'in M.Ö. VIII-VII. yüzyıllarda rahiplerin hâkim bu-

lunduğu karanlık bir kavimler konfederasyonu devrinden çıkmış olup Şark usûlüne göre takvim yılı ittihaz edilen bir tarihi devre girmiş olduğu bildirilmektedir.

## 2) Mukaddes Kangha

Bu başlıkta yazar, Harizm'in tarih öncesi çağının devamından bahsetmektedir. Bu çağ M. Ö. V. yüzyıldan başlayıp M. S. IV. yüzyıla kadar olan bir devirdir, yani takriben bin yıllık bir tarihten bahsedilmektedir. Harabelerdeki müşahadelere muvazi olarak tarihi kaynaklar incelenmekte ve böylece Harizmlilerin yarı göçebe oldukları kanaatine varılmaktadır.

Tarihi kaynak olarak verilen İran putperest destanı Avesta ile birlikte bu destan kahramanlarının isimlerine eserlerinde rastlanılan Strabon, Herodot, Hekatey ve Ktesiy gibi eski tarihçilerin yazılarından da meazlar verilmekte ve bu eserlerin doğruluğu hakkında A. Hermann'ın fikrine uyulmaktadır.

Tarn'ın "The Greeks" adlı eserinin 81. sahifesinde, Herodot ve Strabon'un tasvir ettiği Harizm sakinleri Massagetler'in siyasi teşekkülünde beş kavmin birleştiğini gördüğüne S. P. Tolstov işaret etmekte ve Tarn'ın fikrine iştirak ederek bu konfederasyonun Horasmiler, Apasiakiler, Sakaravakiler ve Attasiler'den müteşekkil olduğu kanaatine varmaktadır. Ayrıca yazar Attasiler'e atfen naklettiği bir notta ölen G. İ. Karpov'un isabetli saydığı bir fikrine iştirak ederek Attasiler'in bugünkü Türkmen-atalar'ın kavim isimleriyle bir münasebeti olduğunu ve Attasiler'in merkezini Harizm'in güneyindeki Dargan-ata vahası bölgesinde aramak icabettiğini, ayrıca Strabon'un Harizmliler ile Attasiler'i bir arada zikretmiş olduğunun calibi dikkat bulunduğunu yazmaktadır.

Müteakiben yazar, yukarıda zikredilen yüzyıllarda Harizm tarihiyle ilgili Tafsilatı vermeğe çalışmaktadır. Bu meyanda Harizm'in Ahemenid, yani eski İran imperatorluğu ile münasebetlerinden, Ahemenidlerin büyük hükümdarı olan Kir, Kambiz ve Dariy'in Harizm'i hâkimiyetleri altına almak gayretlerinden, Harizm hâkimi Farasman'ın Önyasya fatihi Büyük İskender ile Markand'ta yaptığı siyasi işbirliğinden tafsilâtiyle bahsedilmektedir. Bu şekilde S. P. Tolstov Harizm-Makedon münasebetlerine de temas etmiş bulunmaktadır.

Başlığın ikinci kısmında, arkeolojik eserlerde görülen müstahkem duvarlarla çevrili kaleler içinde inkişaf edip, yüksek bir kültüre sahip olan Harizmliler'in M. Ö. IV-M. S. I. yüzyıllar arasındaki devirlerde Ahemenid tahakkümünden kurtulmuş kuvvetli bir Orta-Asya devleti kurduklarından bahsedilmektedir. Müellif, tetkik ettiği Pazar-kale, Koy-Kırılğankale, Çermen-Yab'taki Künerli-kale harabelerinin bu devre ait olduğunu söylemektedir. Bu şehirlerin ikiye bölünmesini orada yaşayan halkın iki gruba bölünüp aralarında münakaşa ettiklerinden ileri geldiğini ve hattâ "Tan hanedanı tarihi" adlı eski Çin tarihi kaynaklarına atfen verilen bir haberde İslâm devri öncesi Fergane halkının bir bayramda aralarında doğuştuklerini bildirmektedir. Müellif bu olayların Zerdüş dinine mensup kavimlerin "dualizm"e inanışlarından doğduğuna işaret etmektedir. Harabelerde bulunan keramik eşyaların süs ve kalitelerinin yüksek olduğundan da bahsedilmektedir. Ayrıca bu hususta verilen resimler de şayanı dikkattir. Kalelerin yapılış tarzları eski Mısır, Sümer, Asur ve Ahemenid İran'a has klâsik bir üslûpta olduğu da zikredilmektedir. Bu kısımda Harizm'in kültür tarihi ve inanışlarından bahsedildikten sonra başlığın üçüncü kısmında gene memleketin siyasi tarihine geçilmektedir.

M. Ö. IV. yüzyılın sonunda güney ve doğu Orta-Asya'nın Grek-Makedon İmparatorluğu sınırları içine dahil olup bilâhare Büyük İskender'in fethettiği Selevkid devletinin mülkiyetine geçmiş olduğunu kaydettikten sonra müellif M. Ö. 250 yıllarına doğru bu arazinin Selevkidler'in elinden çıkıp Arşak ve Tiridat adlı kardeşlerin kurduğu Parfyan devletinin arazisini teşkil ettiğinden, doğuda ise Murgaba'dan orta Sır-Derya'nın kuzey ve Hindukuş dağlarının güney sırtlarına kadar uzanan Grek-Baktriya adıyla bir devletin kurulduğundan bahsetmektedir.

Bu devirlerde de Harizm'in, evvelce olduğu gibi, müstakil olarak kaldığı ve hattâ Arşakidler'in kurduğu devletin onlara tâbi olduğu da kaydedilmektedir.

Müteakip sahifelerde yazar, M. Ö. 140 yılında Grek-Makedonlara ait Baktriya devletinin yıkılmasında mühim rol oynayan M. Ö. III. yüzyıl ortalarındaki olaylardan sonra meydana gelen Orta-Asya'nın siyasi ve etnik coğrafyasının bilhassa tetkike şayan olduğundan bahisle arkeolojik bulguların tetkikine koyulmaktadır. Bu maksadla 1946 yılındaki Cet-i Asar (Yedi âbide) adlı harabelerin tetkikinin ve bu arada meydana çıkan bulguların, yukarıdaki kavimlerin kültür hayatı hakkında çok değerli malûmatın elde edilmesine imkân verdiğini tafsilâtiyle nakletmektedir. S. P. Tolstov, Cet-i Asar'da bulunan kitabelerin, muhtelif lingvistlerin de fikirlerini gözönünde bulundurarak, Toharlar'a ait olduğunu ve dolayısıyla İndo-Avrupa dillerinden önce Kafkasya ve Anadolu'da kullanılmış olan Yafeti dilleriyle münasebeti olduğunu misaller vererek ispata çalışmış ve neticede Massaget dillerinin ekserisinin, görüldüğü üzere, M. Ö. V. yüzyılda Massagetler'in eski doğu komşuları olan Sak-İskit' dillerinin büyük tesiri altında kaldıklarını kaydetmiştir.

Başlığın dördüncü kısmında yazar, Grek-Baktriya devleti inhitatının siyasi sebeplerini inceliyor ve M. Ö. IV-III. yüzyıllarda Harizm Massagetler'inin yalnız batıda değil, doğuda da istilâlarını Hunlara karşı genişletmeğe çalıştıklarını kaydediyor. Bu hususu arkeolojik bulguların da teyid ettiğini bildiriyor. Bu meyanda B. Laufer'in bildirdiğine göre M. Ö. III. yüzyılın sonuna doğru Hun şanyüsü Mode'nin askerî teşkilâtında değişiklik yaparak hafif süvari birlikleri yerine ağır zırhlı süvari birlikleri ittihaz ettiğini yazıyor. Müellif bu usûlün eski İran'dan geldiğini ileri süren Laufer'in fikrine karşılık ağır süvari birliklerinin Massagetler tarafından daha önce kullanılmış olduğu fikrini ileri sürmektedir. Bu usûlün Aral bölgesini aştığını ve Sarmat-Alanlar'ın bunu Doğu Avrupa'ya yaydıklarını, M. Ö. I. yüzyılda ise Parfyanlar'ın Romalılar'a karşı yaptıkları Karrah mevkiindeki savaşlarda bu ağır zırhlı süvari birlikleri sayesinde başarı sağladıklarını da kaydetmektedir.

Müellif bu arada 1908 yılında Kuvandere'de, yani Massaget-Toharlar'ın yaşamış olduğu sahada iki altın bilezik bulunduğunu ve bunların birinde at, diğeri ise çok başlı kurt resmi nakşedilmiş olduğunu haber vermektedir. Bu bulguların Massagetler'in nüfuzlarının M.Ö. III. yüzyılda Sibirya'ya kadar yayılışını göstermekte ve bunun Grek-Baktriya devletine karşı bir siyasi birlik teşkili gayretinden ileri gelmekte olduğunu yazmaktadır. Çünkü Grek-Baktriya devletinin başında bulunan Evtidem'in Yüceçi-Massagetlere karşı taarruza geçebilmek maksadiyle onların ezeli doğu düşmanları olan Hunlar'dan istifadeye kalkıştığı ve aynı maksadla M. Ö. 206 yılında Evtidem'in Selevkidler'den III. Büyük Antioh ile askerî ittifak yaptığı, aynı yılda Hun şehzadesi Mode, tutsak bulunduğu Yüceçilerden kaçarak kendi memleketine gelip babasını öldürerek Yüceçiler'e karşı askerî harekâta geçtiği de kayde-

dilmektedir. Yüceci-Hun mücadelesinin ikinci safhasının M. Ö. 176. yıla, üçüncü ve sonuncu safhasının Hun Şanyü'sü Laosan'ın Yüceci'leri yenip Tyan-Şan dağlarının ardına attığı ve o savaşta öldürülen Yüceci Yabgu'sunun başından içki kadehi yaptığı M. Ö. 165. yılına rastladığı ayrıca zikredilmektedir. Müteakip inkişafta Hunlar'ın doğrudan doğruya bizzat savaşmayıp Massaget (Yüceci)- Parfyanlar'ı Baktriya-Selevkidler'le çarpıştırdıkları ve bunun neticesinde M. Ö. 140. yılında Grek-Baktriya devletinin yıkılıp arazisinin büyük bir kısmının Massagetler'in hâkimiyeti altına geçtiği bildirilmektedir.

M. Ö. 126. yılda Çin İmparatoru'nun elçisi Vu-di'nin Grek-Baktriya memleketinin yeni fatihleri Yüceci'lerle Hunlar'a karşı askerî ittifak yapmak üzere Fergane'ye geldiği, fakat bu misyon neticesiz kalmışsa da onun, Grek ve Romalı müelliflerin haklarında fazla bilgi vermedikleri Orta Asya milletlerine dair mufassal bilgiyi haiz Çince bir seyahatname yazdığı ve bu seyahatnameden Orta Asya'da geniş bir Kangü devletinin mevcudiyetinin bildirildiği yazılmaktadır. Bu devletin doğuda Fergane, güneyde Parfiya ve Baktriya ile hemhudut olup batıda Harizm ve Buhara vahalarını hudutları içerisine aldığı bildirilmektedir. Müellif ayrıca Kangü'ün içine aldığı memleketlerin durumuna dair Markvart, Pompey Trog ve eski Çin kaynaklarındaki malûmata istinaden bilgi vermektedir. Eski İran dinî destanı Avesta'da Kangü isminden "yüksek ve mukaddes Kangha" diye bahsedilmekte olduğuna da işaret etmekte ve ihtimal ki bu isme istinaden eserindeki bu başlığa "Mukaddes Kangha" adını vermiş bulunmaktadır. Müteakiben yazar, Kangha isminin İran, Özbek ve Tacik dillerindeki "kan" yani kanal kelimesinden gelmesi muhtemel olduğunu, Harizm'i de içine alan Amu-Derya havzasının da kanallar memleketi olduğunu ve buna misal olarak birçok civar nehir ağzılarının da Miyan-i Kang, Kanga-Derya gibi isimler taşıdığını göstererek Kanghanın Harizm'e müşabih bir memleket ismi olduğunu ileri sürmüştür. Buna istinaden yazar, tetkik etmekte olduğu devrin siyasî tarihinin aydınlatılmış olduğunu M. Ö. IV. yüzyıldan M. S. I. yüzyıla kadar olan Harizm kültür bulgularına "Kangü kültürü" ismini verdiğini ve bunlara Cambaz-kale'nin harabelerinde rastlanıldığını yazmaktadır. Neticede İskender ve Arşak I. devirlerinde olduğu gibi M. Ö. II. yüzyılda da Harizm'in Orta Asya'daki Grek müstevilerine karşı olan savaşlarda önderlik ettiği, 175. yıllarında Evkratid'e karşı muvaffakiyetli bir zafer kazanarak Sogd ile Orta Sır-Derya'daki hâkimiyetini iade ettiği kaydedilmektedir. 140-120 yılları arasında Harizm'in Massaget kavimler birliğindeki önderlik rolünü muhafaza edemeyişine rağmen yine de M. Ö. 101 yılında Fergane-Çin harbine müdahale ederek müttefik Kangü-Fergane askerlerinin Fergane'ye yaklaşmaları karşısında Çinliler'in şehrin muhasarasını kaldırarak kaçıp gitmelerini sağlayacak kadar kudrete sahip olduğuna işaret edilmektedir. Harizm-Kangü devletinin müteakip tarihî inkişafı incelenirken M. Ö. 48 yılında Hun devletinin inhitatı ve 36 yılında Batı Hun Şanyü'sü Çjiçji'nin Çinliler tarafından hezimete uğratılmasından sonra Kangü'ün nüfuzunun Kuzey Aral'dan doğu Azak denizine kadar uzanıp Ural-lara kadar vardığı ve burada bulunan Alan ve Yantsay kavimlerinden vergi alındığı zikredilmektedir. Kangü-Harizm damgasını taşıyan paraların Karadeniz sahilleriyle doğu Avrupa Alanlar'ının bulunduğu sahalarda meydana çıkması da Kangü-Harizm nüfuzunun hudutlarını gösterdiğine, 1940 yılında Toprak-kale-

de bulunan gümüş paranın bu devre ait olduğuna işaret edilmektedir. Müteakiben bu paranın evsafı Grek-Baktriya devleti reisi Evkratid'in bastırıldığı paralarla mukayese edilmekte ve paranın üzerindeki resmin meçhul Kangüy yabgusunun Çin elçisi Go-Şun'un tasvir ettiği mağrur Kangüy yabgusu olması ihtimali üzerinde fikirler yürütülmektedir. Nümizmatik malzeme ışığı altında Harizm'in tarihi incelenmekte ve M.S.I. yüzyılda bu memleketin Kuşanlar'ın büyük Orta Asya-Hindistan İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girdiği bildirilmektedir. Sonra ilk Kuşan parası sayılan "Geray" veya "Miaya" denilen paradan bahsedilmekte ve Kuşan devletinin inkişafı gözden geçirilmektedir. Bunların, kuzey Hindistan'ı hâkimiyetleri altına alıp başşehirlerini Peşaver'e naklettiklerinden, Harizm'le münasebetlerinden, Vima'nın halefleri Kanişka, Huvişka ve Vasude (M.S. I-II. y.)'den de bahsedilmektedir. Bu arada Kanişka'nın M. S. 90. yılında Çin ile Doğu Türkistan'da yaptığı savaş ile Çin komutanı Bançao'ya yenilmesinden ve 102 yılında 71 yaşında bulunan Kanişka'nın aktif siyaseti sayesinde Bançao'nun ölümünden sonra Çin nüfuzunun doğu Türkistan'da çok zayıfladığı ve 123 yılında hemen hemen ortadan kalkmış olduğu, Kanişka'nın idaresinin son yıllarında ise Kaşgar, Yarkend ve Hotan'ın hâkimiyeti altına girmesiyle Kuşan İmparatorluğu'nun hudutları aşağı Hind nehrinden Hotan'a, Aral gölünden Benares'e kadar genişlediği anlatılmaktadır. Aynı zamanda müellif, Harizm'i de içine alan bir çerçeve içinde Kanişka'nın dinî ve kültürel sahadaki yeniliklerinden uzun uzun bahsettikten sonra sözü Harizm'deki Kuşan devri kültür bulgularına intikal ettirerek bu devir bulgularına "Kuşan devri medeniyeti" adını verdiğini, fakat bu devir bulgularına en çok eserlerine rastlanılan Gandhar mevkiine atfen "Gandhar medeniyeti" de dendiğini yazmaktadır. Bu medeniyet, müellife göre, Çin-Japon, Hind-i Çini ve İndonezya'ya kadar yayılmıştır.

Başlığın beşinci kısmında S. P. Tolstov, Harizm'de Kuşan devri kültür bulgularına Ayaz-kale'de rastladığını bildirmekte ve bu hususta eserinde bulguların bazı resimlerini vermektedir. Bu bulguların vasıflarını inceledikten sonra M. S. III. yüzyılda Kuşan hâkimiyetinin inhitatını ve II-III. yüzyıl arasında basılmış Harizm paralarında eski "Mukaddes Kangha" ve dolayısıyla Siyavuş hanedanı an'anelerine uygun işaret ve damgaların görüldüğünü yazmaktadır. Müellif bu meyanda M.S. III. yüzyılın başlarına rastladığı tahmin edilen ve ilk eski Harizm alfabesiyle yazılmış ve I. Arsamuh ile eşinin adına basılmış paradan bahsetmektedir. Bu alfabenin menşcinin Aramey-Ahemeni devrine ait olup onun müstakil bir kolunu teşkil ettiğine dair mütalâalarda bulunmuştur. Keza yazar, Arsamuh ismini incelemekte ve bu ismi bir Çerkes destanı olan Nartov destanı kahramanı Uruzmag ismiyle karşılaştırdıktan sonra XIII-XIV. yüzyıla kadar kalıntıları güney Harizm'de muhafaza edilen eski Harizm dilinin, Hening'in vardığı neticeye göre, Çerkes (Osetin) diline çok yakın olduğuna da işaret etmektedir. Bulunan paraların ışığı altında Harizm'in siyasî tarihinin incelenmesine devam edilmekte, güzel gümüş paralar bastırılmış olan Arsamuh'un halefi Vazamar'dan bahsedildikten sonra M. S. III. yüzyıl ortalarında vukua gelen bütün Orta-Asya'daki siyasî değişikliğe temas edilmekte ve Tabari'nin "Tansar'ın mektubu" adlı eserine göre Harizm'in Sasanî devleti hudutları içine alındığı yazılmaktadır; fakat müellifin Harizm'de yaptığı kazıların neticesinde yalnız bir bakır Sasanî parası bulunduğu, buna mukabil M. S. VIII.



yüzyıla kadar gelen Harizm paralarının eski Grek-Baktriya tipi ile Siyavuş hanedan işaretlerini taşıdığı kaydedilmektedir. M. S. III. yüzyıl siyasi sarsıntılarının eski Çin ile Kuşan İmparatorluğu'nun yıkılmasını sağlamış olmasına mukabil, Harizm devletinin rakiplerinin zayıflamasından istifade ederek kuvvetlendiği ve cihan-girlik iddialarında bulunduğu kanaatini müellif eserinin bu başlığının sonunda belirtmektedir.

### 3) Üç kuleli şatonun hazineleri

Bu başlıkta S. P. Tolstov, eserinin bir evvelki, yani "Mukaddes Kangha" adını verdiği başlığında, eski tarihî vesikalara istinaden naklettiği tarihî olayların arkeolojik delillerini vermek maksadiyle tetkiklerinin ağırlık noktasını teşkil eden ve en zengin malzemenin bulunduğu Toprakkale'de 1938, 1940, 1941, 1945, 1946 1947 yıllarında yapılan kazılardan meydana çıkan heykel, resim meskükât, ev eşyası insan ve hayvan kemikleri, toprak kaplar gibi buluntuları güzel plâş, levha ve resimler halinde vererek okuyucuyu tatmine çalışmıştır. Bu tetkiklerin neticesinde yazar, Biruni'nin verdiği malûmata uygun olarak M. S. 305 yılına kadar (Bu tarihten sonra memleketin başkenti Kyat şehrine nakledilmiştir) Harizm'in başkenti vazifesini gören Toprak-kale'nin bilâhare M. S. VI. yüzyıla kadar iskân edilmiş bir şehir olarak varlığını muhafaza ettiği ve bu şehrin eski Harizm'in sanat ve kültür sahasındaki ihtişamının en güzel bir numunesini teşkil ettiği kanaatine varmıştır.

### 4) Afrig devri

Eserin bu başlığına yazar Biruni'nin Afrig'e dair kısa haberini nakletmekle başlamıştır. Bu metni incelemeğe koyulan müellif arkeolojik araştırmaları neticesinde ele geçirdiği Afrig'e ait bir paradaki resimden, Biruni'nin bu başbuğun zalim bir hükümdar olduğunu teyit eden karakteristik çizgilerini belirtmeğe çalışmaktadır.

Eski Harizm başkentinin yerinde, ortaçağda meydana gelen Şabbaz kasabası civarında, son antik devre ait eskiden "Fir"şimdi de "Pil-kale" adıyla anılan muazzam harabelere rastlanıldığı haber verilip, Biruni'nin fikrine uyularak burasının Afrig'in sarayı olmadığı kanaati ileri sürülmekle beraber gene de bu devre ait başka bulgulara rastlanmadığı için bu harabelerin incelenmesine geçilmiştir. Bu cümleden olarak Berkut-kale, Teşik-kale, Uy-kale, Kum-baskan-kale'ler de tafsilâtiyle incelenmiş ve Afrig devrinde sulama kanallarının ihmali yüzünden eski Harizm şehirlerinin sömeğe ve terkedilmeğe başlanılmış olduğu kaydedilmiştir. Bu devir bulgularına ait, kitapta verilen resimlere "Afrig medeniyeti" adı konmuştur. Aynı zamanda S. P. Tolstov, eski ve yeni müelliflerin bu husustaki eserlerinin ışığı altında, Afrig devri Harizm'iyile IV-VIII. yüzyıllar arasındaki bütün Orta-Asya'nın siyasi ve iç-timai durumunu incelemektedir. Artık eski merkeziyetçi siyasi devrin geçiş Orta-Asya şehir ve bölgelerinin ayrı ayrı küçük beylikler halinde müstakilen yaşamağa başladıklarını ve bu yüzden bilâhare batıda Araplar'ın, doğuda ise Türkler ve Çinliler'in istilâlarına maruz kaldıklarını yazmaktadır. Bütün bu olaylara rağmen gene de Harizm'in diğer devletlerle ittifak halinde olsun istiklâlini muhafaza ettiğini ve buna dair misallerin eski tarihçilerin eserlerinde yer aldığını belirtmektedir.

Başlığın ikinci kısmında S. P. Tolstov, beşinci yüzyıldaki Orta-Asya'nın siyasi durumunu kısaca gözden geçirdikten sonra Sasaniler'e karşı harekete geçen "Ak Hunlar" denilen bir kavimden bahisle bilâhare onların kavmi menşei hakkında

fikir vermekte ve neticede onlara tarihte Eftalitler ismiyle tesadüf edildiğine işaret etmektedir. Harizm'de, müellifin tahminine göre, V.Yüzyılda hâkimiyet kuran ve Hun-Türk asıllı olan bu kavmin kültür eserlerine Kesken -Kuyuk- kale ile Cankent'te yapılan araştırmalarda rastlanıldığı kaydedildikten sonra Kesken -Kuyuk-kale'nin arkeolojik bulguları incelenmektedir. Eserin başındanberi nazarı çeken bir husus da müellifin keşfettiği arkeolojik bulgulara muvazî olarak muhtelif eski ve yeni yazarların eserlerinin ışığı altında eski Harizm'in siyasi, ekonomik ve kültürel tarihinin incelenmiş olmasıdır. Bizanslı müelliflerden olan Kesarlı Prokopiy ile Menandr'a atfen yazar, Eftalitler'in örf ve adetlerine ve Sasanî hükümdarlarından Varahran V ("Bahram Gur"), Ezdegerd II. ve Peroz ile yaptıkları mücadelelere dair malûmat vermektedir. Sonra Sasanî devletinin yıkılmasında Mazdak isminde birinin dinî bir mezhep kurarak isyan etmesinin başlıca rol oynadığı ileri sürülmektedir. Müteakiben yazar, Eftalitler'in yıldızının sönmesine sebep olarak VI. yüzyılda Orhun Türklerinin tarih sahnesine çıkılmalarını göstermektedir. Bunların rakipleri Juan-Juanlar'ı hezimete uğrattuktan sonra doğuda Çin'e, batıda ise doğu Türkistan ile Yedisu bölgesine kadar hâkimiyetlerini genişleterek Eftalit devletine de son verdikleri bildirilmektedir. Fakat yazar, Orhun Türkleri'nin iç siyasi mücadelelerine de temasla 580 yıllarında Türk Kağanı Şapolyo'ya karşı, Dalobyan Abruy adındaki Kağanın, esir bir kadından doğan kardeşinin, halkı isyana sevkettiğinden bahsetmektedir. Ancak 586 yılında, Kağanın vekili Yabgu Kara-Çurin'in, önceki düşmanları Çinliler'in, askerî yardımı sayesinde Abruy'u Buhara vahasında eski Eftalit başşehri Peykent'teki merkezinde kuşatıp esir almağa muvaffak olduğu ve Nerşahi'nin verdiği bir habere istinaden de onu arı dolu bir torba içine koyarak feci bir şekilde cezalandırdığı yazılmaktadır. Bu arada Bizanslı Menandr'ın kaydına atfen yazar, Eftalit devrinde olduğu gibi Orhun Türkleri'nin istilâsı devrinde de Harizm'in kendi siyasi varlığını muhafaza etmekte olduğuna dair misal vermektedir. Orhun Türk Kağanlığının dağılmasından sonra Çinliler'in onların yerine Orta-Asya'da hâkimiyet kurmağa gayret sarfettiklerine işaret ettikten sonra yazar, bunların muvaffak olamadıklarını, çünkü 670 yılında doğu Türkistan'ı yeni bir müstevli ordusu Tibetliler'in istilâ etmiş olduğunu, aynı zamanda 661-663 ve 679 yıllarında ise Orhun Türklerinin doğuda isyan ederek faal bir dış siyasete namzet olan müstakil bir devlet kurmağa muvaffak olduklarını ve Orta-Asya'nın güney batısında ise yeni bir siyasi kuvvet halinde Araplar'ın sahneye çıktıklarını yazarak "Afrig devri" başlığına son vermiştir.

##### 5) Hurzada isyanı

Bu bölüme S. P. Tolstov, Arap-İslâm devletinin yükselmesinin siyasi ve içtimai âmillerini incelemekle başlayıp buna sebep olarak Akdeniz bölgesinde Bizans ve İran İmparatorluklarının gerilemesiyle İslâm dinindeki cihad telâkkisini göstermektedir. Bundan sonra M. S. VII. yüzyıldaki Arap fütuhâtı safhalarını gözden geçirmekte ve Sasanî-İran devletine karşı 642 yılında Nihavend'te kazanılan büyük zafer neticesinde Orta-Asya'nın nasıl tedricen Araplar'ın eline geçtiğini nakletmektedir. Bu cümleden olarak Harizm'in fethini, müellifin fikrine göre, 712 yılında fiilen Horasan'ın Arap valisi Kuteyba ibn-Müslim tamamlamıştır.

Arap müverrihi Tabari'ye atfen yazar, Harizm'in Arap istilâsı arifesindeki iç siyasî durumuna temasla şah'ın kardeşi Hurzad (veya Hurrazad) taraftarlarının yardımıyla, devletin kanunî hâkiminden idareyi eline geçirerek bütün memleket ileri gelenlerini gaddarca imha ettikten sonra malları ve mülkleriyle birlikte çoluk ve çocuklarını esir ettiğini yazmaktadır. Bunun içtimai sebeplerini incelemeğe koyulan S. P. Tolstov, bu isyanı İran'daki Mazdak, Sogd'taki Mukannî, VIII. yüzyılda Azerbaycan'daki Babek ve IX-XI. yüzyıllardaki Karmatlar'ın isyanlarıyla mukayese etmektedir. Neticede Hurzada isyanını Mazdak isyanına benzetmekte ve onun ideolojisini kendi fikrine uygun bir tarzda yapmaktadır. Bu isyanı esasında Harizmlî âlim ve din adamlarının, Tabari'ye göre Habr (çoğulu Ahbar), yani Yahudi âlim ve ruhanîlerinin teşvik ettiğini kaydetmekte ve bunların Arap komutanı tarafından insafsızca cezalandırılıp bütün ilmî eserlerin yakıldığını da yazmaktadır. Nitekim isyan edenlerin başbuğu, Hamdcerd adındaki birine ait ve VIII. yüzyılda basılarak müellif tarafından bulunan paralarda, eski Siyavuş hanedanı damgası yerine üç çatalı bir damga ile Harizm alfabetiyle yazılmış olmakla beraber Yahudî murabba şeklindeki yazısını andıran bir yazının mevcut olduğuna işaret edilmektedir. Bu hareketi yalnız başına bastıramıyacağını anlayan Harizmşah'ın Kuteyba'yı yardıma çağırdığı, onunda Harizm'i istilâ edip Hurzada'yı esir ettiği; Kuteyba'nın kardeşi Abdurrahman'ın Hamdcerd'i yenip öldürdüğü; bunun üzerine Harizmşah ile Araplar arasında sulh aktedilip Harizmliler Araplar'a senede on bin baş koyun vermeyi kabul ettiği; aynı zamanda Araplar'ın esir edilen Hurzada'yı dört bin adamı ile birlikte öldürdüğü bildirilmektedir.

Belazuri'nin bir haberine atfen müellif, Arap ordusunun memleketi tahliyesinden hemen sonra Harizmliler'in yeniden isyan edip onları ele veren şahlarını öldürdüklerini ve bu hâdişenin'in' Birünî ile İbn ul-Esir'in de zikrettiği gibi, Kuteyba'nın Harizm'e yeni bir sefer yapmasına sebep olduğunu yazmakta, bunun neticesinde de Harizm tahtına öldürülen şahın oğlu Askacamuk'un getirilip Kuteyba'nın kardeşi Abdullah'ın da Harizm tâbiriyle bakpur (şahın eşit haklara sahip yardımcısı), yani vali olarak tâyin edildiğini nakletmektedir.

Bu siyasî olayın Hazar devletinde Yahudiliğin yayılıp resmî din olmasına sebep olduğu ileri sürülmektedir. Buna delil olarak yazar, Batı Türk Kağanlığı'nın dağıtılmasından sonra M. S. VI. yüzyılın sonunda, eski Türk an'aneleri esaslarına göre kurulan, Hazar devletinin bu esnada Bizans ile ittifak halinde Araplarla mücadelede olmasından istifade eden Harizmlî yahudilik taraftarlarının geriye kalan kısmının öldürülen başbuğlarının yerine geçen yeni bakpur Bulan'ın idaresi altında Hazarlar'a iltica etme olayını göstermektedir. Kısa bir zaman sonra Hazar devletinde iktidarı ele geçiren bu Yahudilik taraftarlarının reisi, Bulan'ın, 712-730 yıllarında artık Hazar ordusunu Kafkasya ötesindeki Araplar'a karşı sevkettiği de ilâve edilmektedir. Bundan sonra VIII. yüzyılda Araplar'ın Harizm'i tamamen tabiiyet altına aldıkları hakkındaki tarihî ve arkeolojik kaynakların da müttefik olduğu açıklanmaktadır. Mütetkip yazısında S. P. Tolstov, 751 yılındaki Çin-Arap harbi sırasında Harizmşah Şauşafar'ın Çin'e elçiler gönderdiği ve ayrıca bu şaha ait paralarda "takdis edilmiş Hazar hâkimi" ibaresinin nazarı celbettiği, bunun neticesi olarak Harizm ile Hazar devletlerinin 751 yılından biraz sonra birleşmiş oldukları kanaatini izhar etmektedir. Fikrine delil olarak VIII. yüzyıla ait bir Hıristiyan

vesikası olan "Noticia Episcopatorum" adlı vesikayı göstermekte ve bu bölümün bir sahifesinde 3 no.lu bir haritada bununla ilgili bir ayrı harita neşretmiş bulunmaktadır. Bundan sonra yazar, VIII-IX. yüzyıl Arap müverrihi ibn-ul' Kalbî'nin Harizmliler'le Hazarlar'ın yakınlıklarına dair kaydını nakletmektedir. Aynı zamanda bir ihtimal olarak Hazar başşehrinin Dağistan'dan İtil'e nakledilmesinin mülteci Harizmliler'in faaliyetleriyle birlikte VIII. yüzyılda vuku bulduğunu yazmaktadır. Hazarlar'la Harizm'in birleşik bir halde kalmalarının ancak 764 yılına kadar devam etmiş olmasının ihtimal dahilinde bulunduğu ve bu yılda Rastarhan (veya Markvart'ın okuduğu gibi: Astarhan) adlı bir Harizmliler başkomutan emri altındaki Hazar ordusunun Tiflis'i fethettiği yazılmaktadır. İki devletin VIII. yüzyılın 60-70. yıllarında ayrılmış olduklarına dair diğer bir misal da Hazar Yahudi kralı Yasef'in İspanyol Yahudisi Hastai ibn-Şarput'a yazdığı mektuptan bir parça nakletmek suretiyle verilmiştir. Bizans tarihçisi Konstantin Porfirogenetos'un, Hazar devletinden bir iç harp neticesinde Kavarlar adıyla anılan bir kavmin batıya, yani Karadeniz sahili bozkırlarına ve sonra da Macarlarla ittifak yapıp Polonya'ya kaçtukları haberinin de aynı tarihlere rastladığı müellif tarafından belirtilmektedir. Kavar isminin de tefsiri yapılarak bunun Harizmliler'in, kendilerine verdikleri bir isim olduğuna işaret edilip XI. yüzyılda Macaristan'da Halisiler adını taşıyan bir kavmin ataları oldukları ve Yuan Kinnam'ın bildirdiğine göre bunların "İranlılarla aynı dine mensup oldukları" diğer taraftan da "İyice anlamadıkları Musa kanunlarına göre idare edildikleri" kaydedilmektedir. XIII. yüzyıl Macar kroniklerine atfen kral Samuil Abi (1041-1044)'nin Harizm asıllı Kavar aristokrasinden neşet ettiği ve onun sülâlesinin Atilla'nın Harizmliler anneden doğan oğlu Habi'nin oğulları Edu ve Edumer'e kadar ulaştığını da yazmaktadır. Bu meyanda XIII. yüzyıl Macar vakanüvistlerinden Simon Kezai'nin yanlışlıkla Atilla devri olaylarını M. S. 700 yıllarında cereyan etmiş olarak gösterip Atilla'nın ölümünü müteakip, Hunlar'ın Panonya'dan kovulma tarihini, Musa taraftarı Harizmliler'in yurtlarından kovulmaları tarihine karıştırarak ne kadar büyük bir hataya düştüğüne de ayrıca işaret edilmektedir.

Müellif, Obadiy'in idaresi devrinde Hazarlar'ın Harizmşah Şauşafar'ın ve onun halefi Türksanat'ın tabiyetine girmiş olmalarını mülteci Harizmliler'in bir tepkisi olarak telâkki etmektedir. Bu hâdiselerin devamı olarak Obadiy'in bir hükümet darbesine teşebbüsünün akim kalması neticesinde taraftarları ile birlikte, Müslümanların hâkim olduğu ve uzak akrabasının müslüman adı olan Abdullah ismini alıp Harizm'i Araplara tâbi olarak idare etmekte olduğu, eski memleketlerine dönmelerine imkân kalmadığından, yeniden daha batıya iltica ettiklerini bildirmektedir.

Arap istilâsından sonra, numizmatik malûmata da dayanarak yazar, Harizm'in sulama kanallarının kurduğunu, şehir ve çiftliklerin terkedilerek artık Müslüman olan Harizmliler'in X. yüzyılda ya memleketlerini bırakıp Hazar devletinde ücretli asker olarak Kağanın ve beylerin muhafızlığını yaptıklarını veya memlekette kalıp zengin toprak sahiplerinin hizmetine girdiklerini yazmaktadır.

Bölümün üçüncü kısmında S. P. Tolstov, IX-X. yüzyıllar boyunca Harizm'in sırasıyla nöbet değiştiren İran ve Orta-Asya devletleri olan Tahiriler, Saffariler ve Samaniler'in hâkimiyetleri altına girmiş olduğunu yazmakta ve harpler-

den yıpranan Harizm'in içtimaî durumunu Arap devlet sistemi çerçevesi içinde incelemektedir.

#### 6) Birunî zamanı

Bu bölümde yazar, Birunî devrinde Harizm ve Orta-Asya olaylarını incelemekte, bu meyanda Ruslarla Oğuzlar'ın, Volga Bulgarları ve onların müttefikleri Harizmliler'le Hazarlar'a karşı yaptıkları mücadeleleri, bu mücadelelerde İslâm ve Hıristiyan dinlerinin rollerini, bilhassa o devir Arap kaynakları, Rus vakainameleri ve yapılan yeni arkeolojik bulguların ışığı altında en ince teferruatına kadar tetkik etmektedir.

Birunî'nin kısaca hayatından bahsettikten sonra yazar, onun hayatiyle ilgili olarak Harizm'deki siyasî olayları gözden geçirmeğe başlamıştır. 995 yılında Afrig hanedanı mensubu olan Ebû-Abdullah Muhammed'in rakibi olan Urgenç emiri Memun ibn-Muhammed tarafından esir edilip öldürüldükten sonra Harizm'in siyasî merkezinin Urgenç'e nakledildiği ve Memun'un eski "Harizmşah" ünvanını aldığı yazmakta, bu olayların neticesinde Birunî'nin de henüz 23 yaşında bir genç âlim iken vatanını terketmek mecburiyetinde kaldığını yazmaktadır. Ancak Memun II. devrinde (1010 yıllarında) Birunî'nin vatanına dönüp meşhur Soğd âlimi Ebu Ali ibn Sina ile Harizmşah'ın ilmî müşavirliğiyle "Memun Akademisi" üyeliğine tâyin edildikleri yazılmaktadır. Sonra arkeolojik bulgulara istinaden Urgenç'in yükselmesinin, ekonomik gelişmesinin, siyasî yükselişinde nasıl başlıca âmil olduğu ve VIII - XI. yüzyıllar kaynaklarında buna muvazî olarak Harizm şehirlerinin çoğalmasından bahsedildiği kaydedilmektedir.

Tabari'nin 712 yılında Araplar'ın Harizm'i istilâsını anlatırken burada üç şehrin mevcudiyetinden; 930-933 yıllarında yazdığı eserlerde İstahrî'nin Harizm'de 13 şehrin mevcudiyetinden; Hudud ul'Âlem müellifinin 9 Harizm şehrinde ve nihayet 985 yıllarında Maldisi'nin Harizm şehirlerinin 32 olduğundan bahsettikleri yazar tarafından nakledilmekte ve bu tarihî malûmatı yapılan arkeolojik bulgularla karşılaştırmaktadır. Yine İstahrî, Makdisî, Hudud ul-Âlem, ibn-Fadlan, ibn-Haukal ve Birunî'ye atfen verilen habere nazaran Harizm şehirlerinin zenginliği ve ticaretinden ve bu arada Türklerle yapılan ticaretin sağladığı büyük kazançlarla Bulgarlar'dan getirilen malların zengin çeşitlerinden tafsilâtlı bir şekilde bahsedilmektedir. Harizmliler'in Oğuzlarla mücadelesinin çetin ve aynı zamanda her sene kışın "Harizmşah"ın yazlık sarayından avdetiyle başlamakta olduğunu ve bunun bir an'ane halini aldığı gene aynı müverrihlere atfen bildirilmektedir. Harizmliler'in Volga boyunca yapılan ticareti elinde tutmak maksadiyle X. yüzyılda yükselen ve merkezi Yangikent'te olan Oğuz Yabgu'sunun kuvvetli ordusu ile çetin mücadelelere giriştiği anlatılmaktadır. Bu arada Oğuz devletinin kuruluşundan bahsedilmekte ve onların kavmî menşei hakkında şu mütalâada bulunmaktadır:

"Etnik bakımdan X. yüzyıl Oğuzları'nın Aral sahasındaki yeri Massaget-Alan asıllı kavimlerin doğudan gelen kavimlerle çok önce vukubulmuş karışmasından meydana gelmiştir. Şayet Eftalitler, Massaget-Alanlar'ın Hunlarla karışmasından meydana gelmişlerse, o halde Sır-Derya Oğuzları aynı Eftalitler'le buraya VI-VIII. yüzyıllarda Yedi-su bölgesinden gelen Türk unsurlarıyla birleşmesinden meydana gelmiş olabilirler.

Eftalitler ile Oğuzlar devri arasındaki Sir-Derya şehirleri tarihinde hiçbir maddî kültür fasılasına rastlamak mümkün değildir. X. yüzyıl Oğuz medeniyeti doğrudan doğruya V-VI. yüzyıllardaki Eftalit medeniyetinin inkişaf etmiş bir şeklidir.

X-XI. yüzyıl Oğuzları hiç te bir tek etnik menşeden neşet etmiş değildir. Onların içine, Kaşgarlı Mahmud'un neşrettiği listede, isimlerinin ayrı menşeden geldiklerini hatırlatan başka kavimler de dahil edilmiştir. Şöyle ki, Oğuz boylarından Düker ve Yazırlar'ın, ihtimal, Aral civarında yaşamış eski İndo-Avrupa asıllı kavimler olan Tohar ve Yaslar'ın (Aslar, Asianlar, Yatiler) kalıntıları olduğu; Bayaut (Bayat), Bayandur ve Kaylar'ın ise, bütün elde mevcut malûmata göre, IV-VIII. yüzyıllarda Hunlar ve Türkler ile birlikte Orta-Asya topraklarına geçen Moğol, asıllı kavimler olmaları muhtemeldir. Oğuzlar'ın kavmî teşekkülüne keza Peçenekler dahildir. Ki bunlar Rus tarihince iyi bilinen ve Türk olmakla beraber baştan doğrudan doğruya Oğuzlarla bağlı olmayıp (M. Kaşgarî'ye göre) Volga Bulgarları'nın diline yakın bir dil konuşmaktadırlar. Bu dil eski bir Türk lehçesi olup bunun bir numunesine Çuvaş dilinde rastlanmaktadır ve ihtimal bu lehçede, Türk dil sistemi kuruluş tarihinin Hun devri kalıntıları muhafaza edilmektedir.

VI. yüzyıl Bizans kaynaklarının teyid ettiği gibi, bizzat Oğuz adının başka bir şekli de Ogor'dur ki bu da Oğuzlar'ın kavmî teşkilâtında bütün birliğe Ugorlar ismini verdiren başka bir kavmî teşekkül olduğu kanaatini uyandırmaktadır, ki bunlar Fin-Ugor kavimler grubunun sağ kolunu teşkil etmekte ve bugünkü mümes-sillerinin bir kısmını Ural bölgesindeki Hanlar ve Manslar (Ostyak ve Voguller) diğer bir kısmını da Macarlar teşkil etmektedirler. Macar ismine X. yüzyılda kuzey-doğu Aral bölgesinde, Peçenekler ve esrareniz bir kavim olan Naukerde'lerle yaptıkları mücadele münasebetiyle rastlanılmaktadır. Buradaki Naukerde ismi belki de açıkça Türkçedeki "Yangikentliler" adının Alanca müteradifi olarak tefsir edilebilir. Bu doğu Macarları'nın torunları bilâhare "Macar" kelimesinin müterakim bir şekli olan Başkırlar'ın ve teşekkülünde bugüne kadar "Macar" adlı kavmin muhafaza edilmekte olduğu Uzbek kavmi menşesinde yer almışlardır."

Oğuzlar'a dair müteakip tefsirlerinde S. P. Tolstov, bunların X-XI. yüzyıllarda yerleşik hayat sürdüklerini, ziraat, hayvancılık ve balıkçılıkla iştigal ettiklerini, bunun Hazarlar'daki hayat tarzının aynı olduğunu, Kaşgarlı Mahmud ve el-İdrisi, nin Sir-Derya boyundaki Oğuz şehirlerinin çokluğundan bahsettiklerini yazmaktadır. Devletin reisi Oğuz Yabgu'sunun Yangikent şehrinde oturduğunu ve bu şehrin "Yenişehir" mânasına gelen Arapça, Farsça ve Sarmat-Alanca isim karşılıklarını da vermektedir. Sonra İbn-Fadlan'ın bir haberine göre Oğuzlar'ın "göçebe" ve "Yatuk", yani yerleşik hayat sürenler olmak üzere iki sınıfa ayrıldıkları bildirilmektedir. "Yatuk" kelimesini inceleyen yazar, bunun ilk olarak Kaşgarlı Mahmud tarafından kullanılarak şehirlerde oturan Oğuzlar'a verildiğini, bu ismin halen Kazaklarda "catak" olarak muhafaza edildiğini de kaydetmektedir. Büyük sürülerine yeni otlak ve kışlak arama azmi, Oğuzlar'ı geniş çapta siyasî faaliyete ve dolayısıyla büyük fetihlere teşvik ettiği de ayrıca tebarüz ettirilmiştir ve bu faaliyetlerinin IX.yüzyılın 80. yıllarından XI. yüzyılın 30. yıllarına kadar olmak üzere bir buçuk asır devam etmiş olduğu kaydedilmiştir. Bilâhare çok büyüyen Oğuz devletinin en uzun süren çetin mücadelesinin kuvvetli bir kavmi birliğe sahip Peçenekler'le olduğunu, fakat sonunda onların da İrtiş boyundaki Kimaklar'ın bir kolu olan Bayandur kavmi

gibi Oğuzlar'ın teşekküllerine dahil edildikleri yazılmaktadır. Ayrıca eserde, 6 No.lu haritada, büyüyen Oğuz devletinin bir şematik haritası da çizilmiştir. Bu devletin büyümesi Harizm'i endişeye düşürdüğünü ve arkeoloji eserlerinin de gösterdiği gibi ona karşı Harizmliler'in kuvvetli müdafaa sistemleri kurmak zorunda kaldıkları da yazılmaktadır. Bu müdafaa sisteminin küçük şematik bir haritası çizilerek ayrıca hudut gözetleme kulelerinin bulunduğu mevkiyle bu kulelerin resimleri de çizilerek eserde nakledilmiştir. Bundan sonra yazar, İslâm dinini Hazarlar vasıtasıyla kabul eden Hazar ve Volga Bulgarlarına karşı 965 yılında Rus prensi Svyatoslav'ın seferinden ve buna tekabül eden Oğuzlar'ın Volga Bulgarlarına yaptıkları seferinden bahisle bunların aynı zamanda vuku bulmasının bir Rus-Oğuz askerî işbirliğine dayanıp, dayanmadığı Rus vakanüvistlerinin eserlerinin ışığı altında incelemekte ve neticede böyle bir ittifakın muhtemel olduğu kanaatine varmaktadır. Diğer taraftan kısa, fakat açık malûmat veren Arap kaynaklarının ışığı altında müteaddit olayları inceleyen yazar, Harizm'in Hazar devletiyle Volga Bulgarlarının yardımına koştuğu ve onları istilâdan kurtarmakla kendi siyasî ve iktisadî bütünlüğünü korumuş olduğunu yazmaktadır. Bilâhare S. P. Tolstov, Rus prensi Vladimir'in Bulgar seferinin muvaffakiyetsizliğe uğramasının sebeplerini ve prensin Hıristiyan veya İslâm dinlerinden hangisini kabul etmek icap ettiğini Rus vakayinameleri ışığı altında incelemiş ve sonunda halkın ve sonunda halkın bir kısmının arzusu hilâfına neden Bizans'tan Hıristiyanlığı aldığını, bu hususta güney Slavları'nın rolünü ayrıca gözden geçirmiştir. Bu cümleden olmak üzere V. F. Minorskiy'in Londra'daki Hindistan İşleri Vekâletinde keşfettiği Orta-Asya'nın XI-XII. yüzyıl tabiat âlimi Şeref Tahir Marvazi'ye ait bir Arapça yazmadan naklen Kiyef Rusya'sı Prensi Vladimir'in devletinde verasetle ilgili geleneklerin, Vladimir'den önce Ruslar'ın Hıristiyanlığı kabulü ve Rusya'nın Harizm'le teması ve oradan İslâm dinini kabul etmesine dair çok çekici bir haber neşredilmiştir. Yazar, Minorskiy'in fikrine uyarak Marvazi'nin bu haberi Biruni'nin kaybolan "Harizm Tarihi" adlı eserinden almış olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu ve bu haberin o zaman Rusya'sının iç yüzünün hakikî bir aynasını teşkil ettiği kanaatini savunmaktadır. Bu haberin ışığı altında yazar, ayrıca Kiyev Rusya'sının o devirlerdeki iç yüzünü uzun boylu tefsirlerle incelemeye koyulmuştur. Dinin o devrin siyasetindeki büyük rolünü belirtmek gayesiyle yazar, Vladimir'in Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra Harizmliler'den yeni İslâm dinini kabul eden Peçenekler'in Rusya'yı ciddi bir şekilde tehdit ettikleri (983-997) ve Kiyef'i müdafaa edebilmek için Vladimir'i kale duvarları inşa etmeğe mecbur bıraktıklarını yazmaktadır.

Peçenekler'in Ruslara karşı kazandıkları zaferlerin Harizm'in Volga boylarındaki ticaretini emniyet altına aldığından bahisle yazar, arkeolojik bulgu ve eserlerin ışığı altında Harizmliler'in XII. yüzyıldan itibaren sanat sahasında büyük inkişaflar sağladıklarını yazmaktadır. Bu hususta nakledilen resimler (Beleuli harabeleri) dikkat çekicidir.

Bölümün üçüncü kısmında S. P. Tolstov, Harizm'in güney hudut komşusu olan Samanî devletindeki siyasî olayları ve bunların Harizm'e icra ettiği tesirlerini incelemektedir. Bunları sırasıyla yazar şöyle nakletmektedir:

Samanî devletinin iç mücadeleler neticesinde zayıf düşmesi, bir köle iken başkumandanlığa yükselen ve sonra da kuvvetli bir devlet kuran Gazneli Türk

Sebüktekin'in yükselmesiyle doğu Türkistan hanedanı olan Karahanlı Buğra Han'ın Maverâünnehr'e hâkim olmasını sağlamıştır. 992 yılında Samanîler'den Nuh ibn-Nasr, başkenti Buhara'yı kaybedince Amul (Çarcou)'a kaçıyor ve orada muzaffer düşmanlarına karşı mücadeleye hazırlanıyor. Harizm'in her iki hâkimi Onun yardımına koşuyor ve neticede Nuh onlardan Harizmşah Ebu Abdullah ibn-Muhammed'e Horasan'ın iki büyük şehriden biri olan Abiverd'i, Urgenç emiri Memun ibn-Muhammed'e de Horasan'ın diğer büyük şehri olan Nesa'yı mükâfat olarak veriyor, fakat Nuh'un bu hareketi Barthold'un da işaret ettiği gibi boyun eğmeyen Horasan valisi Ebû Ali'ye karşıdır. Ebû Ali hiç itiraz etmeden Memun'a Nesa'yı terketmekle beraber Harizmşah Ebû Abdullah'a Abiverd şehrini teslimden imtina etmiştir. Gardizi'nin naklettiğine göre 995 yılında Horasan hâkimi, Ebu Ali Nuh'un tabii ve başkomutanı Sebüktekin'in orduları tarafından yenilmiş, ilk önce Rey'e kaçmış, sonra da Nişapur'a dönmeğe teşebbüs ettiği bir sırada Sebüktekin'in oğlu Mahmud tarafından yakalanmıştır ve nihayet Memun'un himayesi altında küçük bir askerî birlikle Harizm'e sığınmıştır. Fakat Hazarasp şehri civarında Harizmşah'ın askerleri tarafından esir edilmiş ve başşehir Kyat'a getirilmiştir. Bu hâdise Harizm'in her iki şahı arasındaki mücadelenin nihaî safhasını tevliid etmiş ve Urgenç emiri el-Memun Harizmşah'ın merkezi Kyat'ı işgal ederek rakibi son Afrig hanedanı mümessili Harizmşah Ebu Abdullah'ı esir almış ve Horasan hâkimi Ebû Ali'yi de dost olarak Urgenç şehrinde merasimle kabul etmiştir. Sonra eski düşmanı Ebû Abdullah'ı öldürtüp Harizm'in her iki bölgesini emri altında birleştirerek kendini de Harizmşah ilân etmiştir. Korkunç ve kanlı hareket, uzak seferler ve karışık siyasi entrikalarla dolu olan I. Memun'un hâkimiyetinden sonra yerine, kısa bir müddet için, büyük oğlu Ali ibn Memun ve bilâhare Harizm'de parlak bir devir yaratan küçük oğlu II. Memun geçmiştir. İkinci Memun'un hâkimiyeti ele alması olayı el-Biruni'nin hayatında büyük bir dönüm noktası teşkil etmektedir.

1010 yılında Şah, inzivada bulunan âlimi yanına davet edip siyasi baş müşavirliğine tâyin ediyor. Aynı zamanda Biruni, Harizmşah'ın celbettığı Buharalı dâhi tabiat âlimi, hekim ve filozof olup bilâhare Avrupa tabiat ilminin inkişafına büyük tesirler icra eden Ebû Ali ibn-Sina (Avitsenna)'nın incisini teşkil ettiği Memun "Akademisi"nin âzası idi. Bu "Akademi"ye âlim ve hekim Ebûl-Hasan Hammar, filozof Ebû Sahl Masihî ve bir sıra daha az tanınmış ilim adamları da üye idi.

Bilâhare yazar, yüksek kültüre sahip olan bu şah'ın kurduğu "Akademi"yi yaşatacak şartların daha Harizm'in İslâm devri öncesine kadar gittiğini, yapılan kazılar neticesinde bulunan zengin sanat eserlerinin yaratılmasında eski ve yüksek bir Harizm kültürünün büyük rolü olduğuna işaret etmektedir. "Arap ilmi" denilen İslâm devri kültür eserlerinin aslında doğunun lâtincesi haline gelen Arap dilinde yazılmış olmalarına rağmen bunları yazan müelliflerin esas nüvesini İranlı, Güney Kafkasyalı, Anadolu'lu, Orta-Asyalı ve sonraları İspanyol âlimlerinin teşkil ettiğini kaydetmektedir. Buna misal olarak da VIII-IX. yüzyılda "Arap" matematiği ve matematik coğrafyasının kurucusu Harizmlî Muhammed ibn-Musa el-Hor-ezmi'yi vermekte ve isminin muasır matematikteki "algoritm" teriminde kullanılmakla kalmayıp onun "Al-Cebir" tâbiriyle başlayan bir matematik eseri bugünkü riyaziye ilminin bir kolu olan "Cebir" in ilmi menşecini teşkil ettiğini yazmak-



tadır. Horezmi'nin yalnız matematikçi değil, aynı zamanda astronom, coğrafyacı ve tarihçi olduğu ve Abbasî Halifesi el-Memun'un sarayında yüksek bir mevki işgal ettiği de işaret edilmektedir. Yazara göre, herkesçe kabul edilen bir husus da bu matematikçinin eserlerinde Hind cebiri ile Grek geometrisi sentezinin tahakkuku ve muasır matematik ilminin esasını teşkil ettiğidir. S. P. Tolstov bu âlimi tanıtmaya esasında şöyle bir mütalâada da bulunmuştur:

"... Fakat bu (ilmî faaliyeti) el-Horezmi'nin münhasıran şahsına has bir yaratıcılık kabiliyetinden mi ileri gelmektedir? Kitabın bundan önceki sahifelerinde tetkik ettiğimiz Harizm'in antik ve Afrig devri medeniyeti bize Horezmi'nin matematik sahasındaki bilgisinin yalnız şahsî dehasından gelmeyip, onun, asırlarca inkişaf edip mükemmelleşmiş bir Harizm matematik an'anesine dayanmakta olduğunu göstermektedir. Harizm'in bu matematik an'anesi, memleketin sulama, seyahat etme, mimarî ve ticarî faaliyetleri icaplarının ve Toprak-kale tezyinatında olduğu gibi, Grek ve Hind medeniyetinin en mükemmel kültür an'anelerini de ihtiva eden bir eser yaratma ihtiyacının doğurduğu zaruretlerden meydana gelmiştir. İşte bu olgunlaşmış Harizm matematik ilmini el-Horezmi, yarı medeni olan Arap âlemine ve sonra da bu eserleri lâtinceye tercüme etmek suretiyle Avrupa ilim âlemine tanıtmıştır.

El-Horezmi'nin, coğrafyacı olarak Halife'nin Hazarlar'a gönderdiği elçilik hey'etine katılmış olduğu hakkında malûmat mevcuttur. Bu vazifeyi ancak VIII-IX. yüzyılda yaşamış bir Harizmlî'nin başarması mümkündür. Ve doğu Avrupa coğrafya ve etnografyasının ilk temellerini onun kurmuş olduğuna dair kuvvetli deliller mevcuttur. Bilâhare dünyanın bu bölgesine ait Arap coğrafyacılarının eserleri evvelce verilen ve değişmez bir şekilde tekrar edilen, onun, bu ilk bilgilerine istinad etmektedirler. Barthold'un ileri sürdüğü otoriter bilgisine istinaden Horezmi'nin yazdığı "Al-Kitab Suret al-Ard" (Dünyanın manzaraları) adlı eseri "Arap coğrafya ilminin başlangıcını teşkil etmektedir".

Bundan sonra yazar, Harizm ilminin inkişafına dair safhaları nakletmeğe devamlı Birunî devrinde bu ilmin en yüksek noktaya eriştiğini ve ayrıca âlimin muhtelif sahalardaki ilmî eserlerini ve onların Harizm, Orta Asya, Hindistan ve Rus tarihine olduğu kadar İslâm medeniyetiyle muasır Avrupa medeniyetine yaptığı büyük hizmetleri birer birer gözden geçirmiştir. S. P. Tolstov, yeniden Harizm ve Samanî devletiyle ilgili siyasi olaylara dönerek Türk gulâm (mamlûk) muhafız aslından gelen Gazneli Mahmud'un Samanî devletinin yerine bugünkü Afganistan ve İran topraklarını içine alan kuvvetli bir devlet kurduğu ve bu arada Harizm'e de göz diktiğini yazmaktadır. 1017 yılında II. Memun'dan, "Akademi"sine mensup tanınmış ilim adamlarını Gazne'ye göndermesini istediğini ve Harizmşah'ın da buna boyun eğmek mecburiyetinde kaldığını, fakat bunların bu emre itaat etmeyerek Abû-Sahl Masihi ve İbn-Sina'nın Harizm'i terkettiklerini, Masihi'nin çölde öldüğünü, İbn-Sina'nın Gurgan, Hemedan ve İsfahan'a kaçtığını bildirmektedir. Bu arada Birunî'ye dair katî bir bilgi olmamakla beraber Gazneli Mahmud'un Harizm'e karşı çevirdiği siyasi entrikalar neticesinde II. Memun'u ortadan kaldırarak memleketini hâkimiyeti altına alınca Birunî'yi esir olarak Gazne sarayında yaşamaya mecbur ettiği ve ömrünün son 30 yılını buraya bağlı olarak geçirdiği de yazılmaktadır. Bundan sonra

Gazneli Mahmud'un Urgenç tahtına II. Memun'un yerine kendine tâbi olarak gene Türk-gulâm- muhafız asıllı olan Altıntaş'ı tâyin ettiği, fakat onun Gazne'ye tâbi olmasına rağmen 1. Memun'un Sasaniler'e karşı güttüğü siyasete benzeyen müstakil bir siyaset takibettiği ve Altıntaş'ın yerine geçen Harun'un 1034 yılında Gazne'den ayrılarak Harizm'in istiklâlini ilân ettiği, lâkin aynı yılda her iki devletin de başlarında nüfuzlu asil bir Oğuz ailesine mensup olan Selçuklular'ın bulunduğu fütuhatçı Türk kavimlerinin istilâlarına kurban gittikleri yazılmaktadır.

Bölümün dördüncü kısmında yazar, evvelce bahsettiği Yangikent'teki Türk-Oğuz yabgusuna ve kurduğu devletin iç mücadelelerine temas etmektedir. Bu meyanda büyük sürülere sahip ve göçebe hayat süren Türkler'le, şehirlerde yerleşik hayat süren "yatuk"ların mücadeleleri zikredilmektedir. Şöyle ki sürü sahipleri kendilerine sadık bir kısım Türk kabileleriyle birlikte eski yerlerini kendi arzularıyla terkedip Karahanlılar'ın Buhara bölgesine, Harizmşah Harun'un himayesine sığınarak Harizm'e ve hattâ Horasan bölgesine geçtikleri kaydedilmektedir. Bu hâdisenin geçeden Türk beyleriyle Yangikent yabgusu Ali ile oğlu ve vekili olan Cend hâkimi Şah-Melik ile aralarını açtığı; başlangıçta savaş Şah-Melik lehine inkişaf edince, baş kaldıran Oğuz beylerinin Selçuklular'ın önderliği altında Harizm'e iltica ettikleri, fakat sonradan Selçuklular'ın Şah-Melik'i yenerek ricata icbar ettikleri ve bu arada mücadelenin Horasan bölgesine nakledildiği, burada Selçuklular'ın birçok şehri ellerine geçirdikleri, 1040 yılında ise bunların Dandanakan (Merv ile Serash arasında) mevkiinde Gazneli Mes'ud'un ordusunu perişan ederek bütün Gazneli devleti arazisini ellerine geçirip Selçuklu İmparatorluğu'nun temellerini attıkları kaydedilmektedir. Yazar, mücadelenin müteakip safhalarını kısaca şöyle hulâsa etmektedir:

Mesud, Selçuklularla yaptığı mücadelede onların eski düşmanı Şah-Melik'in yardımını, kendisine Harizm'i işgal etmesine müsaade ederek elde etmiş ve bunun neticesinde Şah-Melik, 1041 yılında, Harizmşah Harun'un halefi İsmail'i bertaraf ederek orada Oğuz-Harizm devleti başkanı olarak 1044 yılına kadar hakimiyet sürmüştür. Bu arada kısa bir zaman için bu yeni devlet mühim siyasî rol oynamağa başlayarak itibarı sarsılan Gazne tahtına 1042 yılında Mes'ud'un yerine geçen Mevdud, Şah-Melik'in tabiiyetini kabul etmiştir. Fakat muzaffer Selçuklular bu hâdiseye bigâne kalamamışlar ve 1044 yılında Harizm'i ele geçirerek Şah-Melik'i kaçmaya mecbur etmişlerdir. Bundan sonra Şah-Melik, Selçuklular'la ümitsiz mücadelesine İran'da devam etmek teşebbüsünde de bulunmuşsa da çok geçmeden orada telef olmuştur. Harizm devleti de böylece ortadan kalkmıştır. Mirhond vakainamesine göre 1065 yılında Harizm'de Selçuklular'a karşı Fagfur, Cazî ve el-Kaşat adlarındaki elebaşların idaresi altında bir isyan başgöstermiş ise de Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın sert tedbirleri sayesinde bastırılmıştır. Böylece bir müddet daha Harizm, Selçuklu devletinin uzak bir eyâleti olarak kalmıştır. XI. yüzyılın ikinci yarısı devamınca Harizm'i, sık sık değişen birçok valiler ve bu arada şehzadeler idare etmiştir.

Bu bölümün sonunda yazar, Selçuklu İmparatorluğu'nun Kâşgar'dan Anadolu'ya kadar uzanıp giden topraklarındaki birliğinin kısa ömürlü olmasının sebebini burada mevcut ıktâ idare sisteminde aramak icabettiği fikrini müdafaa etmektedir.

## 7) Harizm'in yükseliş ve yıkılışı

Bu bölüme yazar, Harizm'in XII. yüzyılda Selçuklu istilâsından sonraki yükselme safhalarını incelemekle başlar. Harizm'in Selçuklular'ın tâyin ettiği hâkiminin de, Altınbaş gibi, Türk köle -muhafızlar aslıntan olup 1117-1127 yılları arasında memleketi idare eden Kutbettin Muhammed I. ibn-Anuştekin olduğu ve tıpkı onun gibi tâbi bulunduğu Selçuklular'dan müstakil bir idare kurarak Harizm'de teessüs etmiş eski Memun siyasetini idame ettirmeğe gayret eden ve bu gaye ile dağılan Yangikent Yabgu'lüğunun bakiyeleri olan, Aral gölü sahasındaki Türk kavimlerinin akınlarını dirayet ve muvaffakiyetle püskürterek eski Harizm'in Hazar denizi yolunu takiben Mangışlak'a seferler tertibettiği anlatılmaktadır. Bundan sonraki siyasi olayları S. P. Tolstov hulâsaten şöyle yazmaktadır:

I. Muhammed'in oğlu Atsız (1127-1156)'ın idaresi mühim siyasi olaylarla doludur. Tâbi olduğu son "Büyük Selçuklu" sultanı Sancar ile doğu fatihleri Karakitaylar gibi iki büyük ve kudretli devlet arasında çok ustaca siyaset takip etmiş ve neticede eskiden Harizm'e mütemayil sahaları "toplamağa" muvaffak olmuştur. Böylece Mangışlak'ı ve Cend bölgesini de ilhak edip Hazar denizinden başlayarak Aşağı ve Orta Sır-Derya havzası dahil bütün kuzey batı Orta-Asya bölgelerine kadar Harizm'in nüfuzunu yaymağa muvaffak olmuştur.

Atsız'ın torunu Alâeddin Tekeş ibn-İl-Arslan (1172-1200) da dedesi gibi büyük bir devlet adamıdır. Atsız zamanında Harizm'in fiilen müstakil ve büyük bir devlet olarak mevcudiyeti sağlandıktan sonra da ortazaman Harizm İmperatorluğu Tekeş tarafından kurulmuştur.

1194 yılında Harizmşah'ın ordusu, son İran Selçuklu hükümdarı Tuğrul'u bir meydan savaşında yenerek İran, Harizm'in tabiiyetine girmiştir. 1195 yılında Bağdat Halifesi Nasır da Harizm ordusuna yenilerek doğu Irak da Harizmşah'ın tabiiyetine giriyor. Doğuda Karakitaylar'a karşı yapılan muvaffakiyetli zaferler sonunda Tekeş'e Buhara yolu açılıyor. Garnati'nin bildirdiği, aşağı Volga boyundaki Saksin (ihtimal eski Hazar şehri İl'in yerine kurulan) şehri için Oğuzlarla Harizmliler arasında devam eden kırk yıllık mücadele Alâeddin Tekeş'in hâkimiyeti devrine ait bir olay olsa gerektir.

Doğuda Tekeş'in oğlu Alâeddin Muhammed II. (1200-1220) babasının icratını devam ettiriyor. Doğuda Karakitaylar'la yaptığı mücadele sonunda onlardan Semerkand ile Orta Sır-Derya boyundaki Otrar'ı, batıda ise Afganistan'ın güneyindeki uzak Gazne'yi, batı İran ile Azerbaycan'ı zaptediyor ve ayrıca Deşt-i-Kıpçak (bugünkü Kazakistan)'ın uzak bozkırlarına cesurane sefer yapıyor.

Karakitaylar'la yapılan savaşlar bu İmperatorluğun çökmesine sebep oluyor. Bu zaferlerden sonra II. Muhammed "II. İskender" lâkabını kendine mal ettirerek sarayında her sabah erken ona tâbi hükümdarlarına veya onların rehine olarak bıraktıkları oğulları, şehzadelere, altın trampetler çaldırıyor. Bununla da yetinmeyen Harizmşah II. Muhammed, siyasi nüfuzu zayıf, fakat Halifeliği uhdesinde muhafaza etmekte olan Bağdat Abbasî Halifesi Nasir'e karşı mücadele açarak ona rakip olan IV. Halife Ali'nin neslinden gelen birini tâyin ediyor. Böylece Abbasiler'in eskidenberi düşmanları olan Şiileri Bağdat Halifesine karşı harekete geçirmiş oluyor. Gayesi bu İslâm devletini ortadan kaldırıp Halifeliği de uhdesine

almaktır. Bağdat seferine çıkan Harizmşah ordusu hedefine vasil olamıyor, çünkü erken basan kış, yolları kapamış bulunuyor.

Müellif, bundan sonra Harizm'in bu ortaçağ parlak devrinin yapılan arkeolojik kazılarda aynen aksettirilmiş olduğuna ve bu parlak "Harizm rönesansı" devrinin Orta-Asya, İran ve Volga boylarına icra ettiği müspet tesirlerine işaret etmektedir. Ayrıca Harizm'in Atsız, Tekeş ve II. Mahmud devirlerindeki geniş hudutlarını gösteren bir harita neşretmiş bulunmaktadır.

Bölümün ikinci kısmının başında Moğol istilâsından önce Harizm'i ziyaret etmiş bulunan ve orta zamanın emsalsiz ve çok ciltli soğrafya ansiklopesisini yazmış olan meşhur Arap seyyah ve coğrafyacısı Yakut'un bu memleket hakkında haberleri nakledilmektedir. Yakut'a atfen Harizm'in o zamana kadar görülmemiş bir inkişafa ve zenginliğe sahip olduğu zikredilmektedir. Yakut'un sözlerini arkeolojik tetkiklerin teyid ettiğine işaret eden yazar, bununla ilgili malûmatı nakletmeğe koyulmuştur. Ayrıca X-XIII. yüzyıllara ait Harizm san'atının şaheserlerini gösteren resimleri yazar, eserinin iki sahifesinde bu vesile ile neşretmiştir. Bu devre ait olduğunu yazdığı Kavât-kale harabeleri hakkında ve civarında "Kaptar-hane" denilen harabelere ait çok ilgi çekici bilgi vererek onlara dair resimler de neşretmiştir. Bunların o devir yaşayış tarzı hakkında verdiği fikrin ehemmiyetini belirttiikten sonra S. P. Tolstov, Harizmşahlar'ın XI. yüzyılda Samanî ve Selçuklu ordusuna benzer bir gulâm muhafız askerî kuvvetine dayanan devlet müdafaasının nüvesini XII-XIII. yüzyıllarında ücretli ve müttefik Türk askerî kıt'alarının teşkil etmeğe başladıklarını yazmaktadır. XIII. yüzyıl boyunca sistematik olarak Harizmşahlar'ın bu askerî kıt'alara komuta eden asil Türk beylerinin kızlarından kendilerine eş seçtiklerini ve bu bir nev'i meşrutî sistem halini aldığı, devlet başkanının ünvanı "Harizmşah" veya "sultan" olmasına mukabil imperatoriçenin ünvanı da "hatun" olarak zikredildiği yazılmaktadır. Bu Hatunların devlet idaresinde büyük nüfuzu, Harizmşahınkine rekabet edecek derecede ihtişamlı ayrı sarayları bulunduğu hattâ "hatun" un etrafına nüfuzlu Türk beyleri topladığını, bunların tabiatıyla Harizm İmparatorluğu'nun güzide askerî komutanları olduğu ve bu hal bilhassa II. Muhammed devrinde en yüksek noktasına erişmiş olduğu da kaydedilmektedir. Devrin en nüfuzlu "hatun"u olarak Tekeş'in dul eşi ve II. Muhammed'in annesi Türkân-hatun'un yükselmiş bulunduğu ve, oğlu II. Muhammed imperatoeoluğun başkentini Semerkand'a nakletmek istediği zaman muhafazakâr partinin başında bulunan annesinin şiddetle muhalefetiyle karşılaştığı yazılmaktadır. Harizmşah II. Muhammed'in 1207 yılında, Buhara'daki iç siyâsî mücadelelere karışıp, dinî bir parti olan "sadr"ların tarafını tutarak bir kalkan ustası iken Buhara'da esnaf isyanının başında idareyi ele geçiren Sincar'ı mağlup ederek şehri zaptettiği de kaydedilmiştir. Harizm'in uzak vilâyetleri olan İran'daki İsfahan ve Rey'de de, Yakut'un bildirdiğine göre, Hanefîler'le Şafî'ler arasında iç mücadelenin had safhaya girdiği ve galip gelen tarafın rakiplerinin mahallelerini yapıp yıktıkları zikredilmektedir. Ayrıca başka bir muhafazakâr dinî tarikat olan İsmailîler'in doğu İran'da XII-XIII. yüzyılda büyük nüfuz sahibi oldukları ve bunların Harizmşah İmparatorluğu'nun son yıllarında devletin büyük dayanak noktasını teşkil ettikleri yazılmaktadır.

Bölümün üçüncü kısmında S. P. Tolstov, Moğol istilâsı ve Harizm'in buna karşı yaptığı mücadeleleri kısaca şöyle hulâsa etmektedir:

Harizm hududunda Cengiz Han'ın korkunç ordusunun öncüleri gördükleri zaman Harizm ve civarında siyasî durum şöyle idi. Harizmşah ve Halfe ordularının harabeye çevirdikleri Irak şehirlerinin yıkıntılarının tozları hâlâ ortada idi. Rey'deki iç harpten sağ kalan ahali siperlerde gizlenmeğe devam ediyordu. Buhara'da "Melik Sincar"ın sarayı hâlâ mevcuttu. "II. İskender"ın Urgenç sarayında dünün mağrur hükümdarları altın trampetleri çalmağa devam ediyorlardı II. Muhammed'in Semerkand'ta yendiği son Karahanlılar'ın kanı henüz kurumamış ve Doğu Türkistan ile Yedisu bölgesini ele geçiren Nayman Hanı Kuçluk ile Muhammed arasındaki Karakitay mirasının paylaşılması işi henüz bitmemişti. Harzim İmparatorluk camiasına mensup Müslümanların zihnini kurcalayan mesele yani Bağdat'taki "Peygamber vekili" Halife Nasır ile II. Muhammed arasındaki çetin mücadele had safhada idi.

Moğolların evvelce Türk, Uygur ve Kırgız devletlerinin uzak sahalarında iptidai bir göçebe hayatı sürdükleri ve bu devletlerin ortadan kalkmalarından ve VI-VIII. yüzyıllarda Türk Kağanlığının kuruluşunda geçirdiği mücadele safhalarına benzeyen bir iç mücadeleden sonra, çok dirayetli ve müstebit ruhlu olan Cengiz - Han'ın idaresinde kuvvetli bir devlet kurduklarından bahseden yazar, bu Moğol hükümdarının Çin'i takliden yeni bir askerî teşkilât kurup muhasara aletleri kullanarak, geçtikleri memleketleri nasıl kan ve ateşe verdiğini yazmaktadır. Yeni harb taktiği sayesinde Moğollar yüz bin kişilik ordularıyla üçyüz bin askere malik Harizmşah'ın ordularını kısa bir zamanda yenerek büyük imperatorluğun mamur şehir ve bölgelerini harabelere çevirdikleri, halkın bir kısmını esir alıp diğer bir kısmını da kılıçtan geçirerek Harizm'in yüksek medeniyetinden eser bırakmadıkları, Cengiz-Han'ın en ünlü komutanlarından Cebe ve Sabutay'ın, II. Muhammed'i her şeyi bırakıp Hazer denizindeki adalardan birine kaçmağa mecbur ettiğini, burada Harizmşah'ın ölümüyle birlikte memleketinin tamamen Moğollar eline geçtiğini yazmaktadır. Bundan sonra S. P. Tolstov, son Harizm hükümdarı Celâleddin'in Moğollar'a karşı ümitsiz, fakat çok cesurane ve çok defa zaferlerle neticelenen ve İslâm âleminin desteğinden mahrum olan trajik mücadelesini (1216 ve 1224-1231 yıllarında) bu mücahide hayranlığını belirten bir ifadeyle anlatmıştır.

#### 8) Uzboy'un sırrı (1947 yılı seyahat notlarından)

Eserin bu son başlığında yazar, ilmî kaynakların Uzboy hakkında verdiği malûmatla, 1947 yılında yaptığı tetkiklerin neticeleri birbirini tutmadığını ve bu husustaki fikirlerini delillerle ispata çalışarak neticede XIII-XVI. yüzyıllar arasında Amu-Derya'nın Uzboy vasıtasıyla Hazar denizine aktığına dair kaynakların bildirdiğinin aksine olarak Uzoy'un Amu-Derya'nın bütün sularını içine alacak genişliğe hiçbir zaman malik olmadığı kanaatine varmaktadır. Bu hususta coğrafyacı, jeolog ve arkeologların fikrini almadan karar vermenin Barthold gibi tanınmış tarihçileri bile yanıltabileceğini, Uzboy hakkında coğrafyacılar, jeologlar ve tarihçiler arasında yapılan ilmî münakaşaları yazar, arkeolojik tetkiklere dayanarak jeologlar lehine hallettiğini kaydetmektedir. Bundan sonra müellif, civar harabelerden bahisle bu meydana Dev-Kesken ve Şemaha-kale harabelerini inceliyor. S. P. Tolstov, mevzuu gene Uzboy'a intikal ettirerek tetkiklerin neticesinde bunun Ustyurt dağlarından eriyen karlardan sızılan suların biriktirdiği ve hattızatında suları kesilmiş bir nehri andıran göller silsilesinden ibaret olduğu kanaatine varmaktadır.

Arkeolojik tetkiklerin, eski coğrafya kaynaklarının da bildirdiklerine uygun olarak gösterdikleri gibi, Moğollar tarafından Harizm'in bütün sulama sistemlerinin harabedilmesi yüzünden bilhassa iki bin yıl boyunca sarfedilen emekler sonunda meydana gelen bu kanalların bir anda yıkılması ve bu yüzden, serbest kalan suların bir kısmı batıya yönelip Daryalık'ın eski yatağından geçip Sarıkamış gölüne aktığı kanaati S. P. Tolstov tarafından ileri sürülmüştür. Yazara göre, XIII-XIV. yüzyılda Harizm'in bu batı ucundaki ziraî gelişme, Altın Ordu'nun ekonomik, politik ve kültür tarihinde büyük rol oynamıştır. S. P. Tolstov'un Altın Ordu tarihiyle ilgili kanaatine göre, sayısız akınlar neticesinde elde ettikleri zenginlikler sayesinde müreffeh bir hayat yaşamak ihtiyacını hisseden Altın Ordular bu maksatla eski Harizm medeniyetini inkişaf ettirmek zaruretini hissetmişler ve bu vesileyle de Harizm'in eski başşehri Urgenç'in küllükler içinden yükselmesine sebep olmuşlardır. Tolstov, A. Y. Yakubovskiy'in fikrine iştirak ederek "Altın Ordu medeniyeti" diye bir şeyin mevcut olmayıp hattızatında Harizm'den Volga boyuna ithal edilen bir medeniyet olduğu ve Pokrovskiy'in bahsettiği "yüksek Altınordu medeniyeti"nin bir efsaneden ibaret olduğu kanaatini belirtmeğe çalışmıştır. Ayrıca müellif; arkeolojik bulguların da teyid ettiği, İbn-Batuta'nın 1340 yılında Urgenç'e dair verdiği bir haberine atfen bu şehrin Harizm'in diğer bölgelerinde yaşayan halkın çok azalmış olmasına mukabil "Türk şehirleri içinde" en büyüğü ve en zengini olduğunu, aynı zamanda o devrin yüksek mimarisinin eserleri olarak Turabek-hanım türbesi, 62 metre yüksekliğindeki muazzam minare, Altın Ordu'nun hakim olarak Urgenç'e tâyin ettiği şehzade Kutluk-Timur'un muhteşem sarayını kaydetmektedir. Fakat bu inkişafın çok uzun sürmediği ve Timur ordularının tahribatı neticesinde mahvolduğunu da ilâve etmektedir. Bu istilânın kısaca sahaatına da temas eden S. P. Tolstov, Altın Ordu'nun bilhassa Kulikovo meydan muharebesinden sonraki zayıflamasından istifade ederek Harizm'in yeni siyâsî gelişiminde rol oynayan nüfuzlu bir Türk-Moğol kabilesi olan Kungrat beylerinin "Kungrat sufası" denilen bir hanedan kurduklarını ve bunların müstakil bir siyaset takibe teşebbüsleri Timur'un kıskançlığını mucip olduğunu ve 1370 - 1388 yılları arasında bu memlekete beş akın yaptığını; sonuncusunda muvaffak olarak Urgenç'i tamamen yıkıp yerine ekin ekilmesini emrettiğini kaydetmektedir. Uzboy ve Sarıkamış havzası cümlesinden olarak tetkik edilen Şemaha kale (Tersek) harabeleriyle, Vezir, Adak (Ak-kala, Akça-kala, Yangışchir) harabelerinin ışığı altında XIV. yüzyıla ait bu şehirlerin Timur istilâsında çoğunun harabedilmiş olmalarına rağmen gene de halkın buralarda yaşamağa devam ettikleri, buradaki yerli Türk halkı ile Özbek asıllı hâkimleri arasında geçen mücadele, bu mücadelede hâkim olan İran asıllı unsurların neticede Türkmenlere galebe çaldığına işaret edilmiştir. Antik Harizm'in arkeolojik hazinesini Toprak-kale'nin teşkil etmesine mukabil Şemaha kale'nin de ortazaman Harizm kültürünün en zengin erkeolojik bulgularını içinde topladığına müellif tarafından bilhassa işaret edilmektedir. Müteakiben muhtelif gelişme ve inhitat safhaları geçiren orta ve güney Harizm'in Uzboy civarındaki bu şehirlerin Moğol ve Timur istilâsından sonra tedricen gelişmesi bu bölgelerdeki suların kifayet etmemesini intac ettiği; sonunda da tamamen çöl halini almağa başlayan bu sahalarından halkın XVII. yüzyılda aynı zamanda tarih yazarı olan Ebû-İgazi Bahadır Han'ın dirayetli siyaseti sayesinde güney Harizm'e yerleştirilerek orada merkezîyetçi bir devlet halinde toplandığı ve

bugünkü Uzbekistan'ın Harizm eyaletinin başşehri olan Yeni Urgenç şehri merkez olmak şartıyla bir bütün halinde birleştirildiği, eserin sonuna ilâveten yazılmıştır. Ayrıca S. P. Tolstov, tetkikleri neticesinde hazırlamış olduğu eski Harizm'le ona hemhudud olan bölgeleri gösteren büyük çaptaki renkli bir arkeoloji haritasını eserinin sonuna eklemiş bulunmaktadır.

Yazar, "Eski Harizm medeniyeti peşinde" adlı eserinin netice kısmında fikirlerini kısaca şu şekilde izaha çalışmıştır:

Seyahatinin sona ermiş olmasına rağmen ilk önce dikkati çeken hususun verdiği malûmatın kifayetsiz olduğu, eski ve ortazaman Harizm'inin "ölü şehirlerinin vakayinamesi"nin daha birçok noksan taraflarının göze çarptığı, fakat mükemmel bir şekilde olmamakla beraber gene de böyle bir vakayinamenin mevcut olduğu, müellif tarafından okunmuş olduğu kaydedilmektedir. Yazılı eserlerin sustuğu yerde, arkeoloji eserlerinin konuştuğu, Harizm'in üç büyük tarihî devrinin, müellifin gözünün önünden geçtiği ve bunlardan ikisi hakkında eserin neşri tarihinden on yıl önce hiçbir veya çok az bir bilgiye sahip bulunulduğu, üçüncü devreye ait yazı kaynaklarının kâfi miktarda olmasına rağmen gene de arkeoloji bulgularını bunlara çok şeyler ilâve etmiş olduğuna da işaret etmektedir. Daha sonra S. P. Tolstov, XII-XIII. yüzyıllardaki Harizm İmparatorluğu'nun durumunu incelerken bu memleketin yüksek medeniyet ve kudrete sahip olmasına rağmen Moğollar'a karşı dayanamayışının sebebini bu temellerin sağlam esaslara dayanmamasında aramanın doğru bir hüküm olmadığını, Moğollara karşı mukavemet göstermeyen birçok büyük küçük devletler arasında Kafkasya'nın en kuvvetli devleti Gürcistan'ın, İranlılar ve Rusların da bu cengâverlere mukavemet edemediklerini kaydetmektedir. Moğollar'ın ve bunların kurdukları Altın Ordu ve Timur imparatorluklarının hep eski Orta-Asya ve Harizmşahlar'ın kurdukları medeniyet esaslarına dayandıkları ve daha Cengiz-Han'ın torunları devrinde Uluslar'a ayrılan Moğol imparatorluğunun geçirdiği müteakip siyasî safhalarını belirten ve bu arada Harizmşah II. Muhammed ile onun varisi Timur'un kurduğu devlet arasında mukayeseler yapan S. P. Tolstov, Timur'un da tıpkı II. Muhammed gibi devlet merkezini Samarkand'a nakletmekle eski Harizm devleti sahasında yerleşerek bu memleketin kültürü sayesinde yükselmeğe muvaffak olduğunu yazmaktadır.

Bundan sonra Uzbekler'in kavmî menşesine de temas eden yazar, bunların Türklerle Indo-Avrupa menşeli kavimlerin birleşmesinden meydana geldiklerini ve Plano-Karpini'nin verdiği malûmata istinaden de daha XIII. yüzyılda Türkçe'nin Harizmliler arasında hâkim bir dil halini aldığını, aynı zamanda Buhara ve Kokand'ta XIX. hattâ XX. yüzyıla kadar farsça'nın yazı ve resmî dil olarak kalmakta devam ettiğini, halbuki bu dilin Harizm'de daha XVII. yüzyılda sahneden kalktığını bildirmektedir.

"Arkaya göz atarsak Harizm'in Orta-Asya'da ilk feodal ve mutlak bir devletin nüvesi rolünün tesadüfî olmadığını görürüz. 'Büyük Harizmşahlar'ına arkasında Türk stepleriyle doğu Avrupa memleketleri arasında kurulmuş ve asırlarca devam eden iktisadî münasebetlerle kuvvetlenip ziraî ve sınaî merkez halini alan bir Harizm memleketi vardır" diyen yazar, fikrine devamla Barthold ve A. Y. Yakubovskiy'in bu hususta çizdiği yolu takibe çalıştığını söyleyerek Orta-Asya memleketlerinin

kavmî menşe, kuruluş ve inkişafını, Hetto-Hurrit, Frak, Tohar, İskit-Sarmatların faaliyetleri ve kavmî menşe meselelerini diğer Asya ve Avrupa memleketlerinin faaliyet ve kavmî menşeleriyle bir arada incelemek gerektiği kanaatini savunmaktadır. Bu fikrini yazar, ayrıca bu kavim ve devletlerin tarihî inkişafından verdiği misallerle de takviyeye çalışmaktadır. Arkeoloji tetkiklerinin de bunu tamamen teyit ettiğini ve birçok tarihçilerin ileri sürdükleri fikirler hilâfına Orta-Asya milletlerinin yarattığı medeniyetin, diğer dünya kavim medeniyetlerinden daha aşağı olması şöyle dursun sonradan kurulan bu medeniyetlerin bir temel taşı teşkil ettiğini bir daha tekrarlamaktadır. En sonunda S. P. Tolstov, Harizm İmparatorluğu'nun Moğol istilâsına kahramanca karşı durmağa çalışarak senelerce süren mücadelesi ve akıttığı kanlarla Avrupa medeniyetini korumak gibi büyük bir hizmette bulunduğu işaretle eserine son vermektedir.

DR. İSMAIL KAYNAK

---